

«Бизин тил» деген жамият кзурум
«Абусупиян» деген кзумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

Кзумукъ тилни касбучуларыны
2 айда бир чыгъагъан журналы

№ 2
2017

Магъачкъала

ББК – 81 (Кум.)
УДК – 811.512
Б–59

БАШ РЕДАКТОР:

Рашит ГЪАРУНОВ

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ

Г ъ а б и й б у л а
АЛХАНГЪАЖИЕВ

Ругъаният МУСАЕВА

Исмайыл ХАНМУРЗАЕВ

Ибрагъим МАГЪТИБЕКОВ

Супуяханым БИЙБОЛАТОВА

Айнудин АСЕЛДЕРОВ

Элмира ИСАЕВА

© Бизин тил, 2017

© Авторы статей, 2017

© Издательство «Абусупиян», 2017

Рашит ГЪАРУНОВ

ЖУРНАЛДА БАР

«БИЗИН ТИЛ» – ЛАП АЛДЫН МУАЛЛИМЛЕНИ ЖУРНАЛЫ	4
ЖАМИЯТ ВА ТИЛ МАСЪАЛА	
С. АЛИЕВ. Къудратлы иш этме сөйсенг, эби табулур	5
М.-Гь. АКАЕВ. Биз не этип болабыз	10
С. ЖАНАЛОВ. Тилни сакъламакъ учун тийишли чаралар	12
А. СОЛТАНМУРАТОВ. Тил илмубузну байракъчысы	15
М. АРСЛАНБЕКОВА. Ана тилге абур этмек – ватандашлыкъ борчубуз!	19
С. САЛАВАТОВ. Бизге етишгенде сөнме кьоймайкъ	20
ШКОЛАЛАР ВА АНА ТИЛ	
Р. ТАТАРХАНОВА. Школада ана тил булан байлавлу кемчиликлер	21
А. АСЕЛЬДЕРОВ. Алтын хазнабызны сакълайкъ	22
Гь. ГЪАЙБУЛЛАЕВ. Тилин унутгъан – талигъин ютгъан	25
Н. АЛИЕВА. Ана тилибиз сакълансын учун	26
С. САЛИМОВА. Ана болмакъ азлыкъ эте анагъа	28
МУАЛЛИМГЕ КЁМЕКГЕ	
Ж. ХАНГИШИЕВ... къумукъ тилни орфографиясы	30
А. СОЛТАНМУРАТОВ. Идеологияны таъсиринден кьутулуп	38
С. БИЙБОЛАТОВА. Къумукъ тилден ва адабиятдан тематика планлар	40
С. БАГЪАВОВА. Сёзлюк иш – шагъар школаларда	64
М. ХАДИСОВА. Авуз ва языв тиллени башгъалыкълары	66
Э. ИСАЕВА. Абусупиянда кьонакълыкда	67
М. АБУКОВА... Тест-тапшурув	72
Р. НОГАЕВА. Класдан тышда ачыкъ дарс	73
КЪУЖУРЛУ ГРАММАТИКА	
И. КЕРИМОВ. Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы	77
Иб. ГЪАЖИЕВ. Чет сёзлени баянлыкълары	79
Р. ГЪАРУНОВ. Айтар эдим бирисин	80
С. САЛАВАТОВ. Гиччи яшланы сёзлери	82
АНАДАШ АДАБИЯТ	
С. СОЛТАНБЕКОВ. Сыралы сёзлер	84
М. АКЪМУРЗАЕВ. Не татлидир ана тил	88
С. БИЙБОЛАТОВА. Къумукъ алипба	89

«Бизин тил» – лап алдын муаллимлени журналы

Журналыбызны биринчи номери чыгып, бизин милли маданият ва ярыкъландырыв гъаракатгъа гѳрмекли къошум болду деп умут этебиз. Миллетни миллет этеген аслу белги тил экени белгили. Шо себепден «Бизин тил» деген жамият къурумну гъаракатчылары тилни сакълав ва оьсдюрюв иште лап алдын яш наслуну тилине аминликде тарбиялавну аслу масъалагъа санай.

Эки ай алдын журнал чыкъгъанлы, биз къумукъ районлардан айланып, тилибизни муаллимлери булан ёлугъувлар оьтгерип турабыз. Шо ёлугъувланы мурады – ана тил ва адабият дарсланы салынгъан кююн ахтарып, кемчиликлени аян этип, биз алышдырып болагъан гъалны алышдырма урунмакъ. Биз гъарибиз гъар гюн дегенлей, аз иш этип буса да, алгъа юрюй турсакъ, кѳп де гетмейли, гиччи-уллу уьстюнлюкlege етишмей къалмажакъбыз. Иннемей олтуруп, гьукумат гъайыбызны этмей деп, кант этип турсакъ, алгъа юрюш чю нечик де болмажакъ, барабара миллетибизни тилин, сонг ону оьзюн де тас этежекбиз.

Шо себеплерден биз, кантны къоюп, шу тил масъалада милли къысматыбызны оьз къолубузгъа алмакъны тийишли гѳребиз. Закон булан ихтияр берилеген ёлланы гьукуматдан да тилежекбиз, талап этежекбиз. Болмагъанларын гъар ата-анадан, муаллимден, гъаракатчы ва касбучу адамлардан къара вуллайбыз.

Къумукъ районлардан, шагъарлардан айлана туруп болгъан ёлугъувларда биз школарыбызда ана тилни ва адабиятны дарсларын яхшы билеген, оьз касбусуна къысматын байлап, намуслу загъмат тѳеген муаллимлер кѳп экенни билдик. Шо адам гюч булан биз, тил масъаланы агъамиятын артдырып, пайдалы ишлер этип болажагъыбызгъа шек де ёкъ. Муаллимлер «Бизин тил» деген журнал чыгып башлангъанын бир тавушдан якълайлар ва тарыкъ буса, шогъар язылыв этмеге гъазирлигин билдирелер. Тек гъалиге биз журналны оьз имканлыкъларыбыз булан чыгъарып, шону муаллимlege тегин етишдирмеге мурат тутгъанбыз. Неге тюгюл, бизин учун шу иш – сыйлы борч, коммерция проект тюгюл.

Редакция журналны биринчи номеринде де билдирген кюйде, «Бизин тил» ана тилни муаллимлери ва оьзге касбучулар учун чыгъарыла ва шону бетлеринде аслу гъалда муаллимлени материаллары ерлешдирилежек. Шогъар гѳре, муаллимлер селенип, гъали бизин бокъчабызда дагъы да эки номерге чакъы материал жыйылгъан. Шо да бизин ишибизни гележеги баргъа инандыра. Дагъы да керен чакъырабыз: языгъыз, сѳйлегиз, гелигиз, гьюрметли муаллимлер! Бугюн ана тилибизни сакълавда, оьсдюрювде сизден къыйматлы адамлар ёкъ. «Бизин тил» – лап алдын сизин журналыгъыз.

КЪУДРАТЛЫ ИШ ЭТМЕ СЮЙСЕНГ, ЭБИ ТАБУЛУР

Гъар-бир жамиятлыкъ иште де биз анлавлу касбучулары ой-пикру таклифлери не таянып иш гёрме герекбиз деп эсиме геле. Шулай мердешлеге чыкъма болсакъ, шончакъы бизин ишибиз гъар даим де алгъа гетер эди.

Эсигиздедир, биз таза къумукъ аудитория жыйылгъан гезиклер болуп, Республика библиотеканы залында болуп, Къумукъ театрдамы яда огъар ошагъан башгъа идаралардамы – жыйынларыбыз ана тилсиз юрюлюп, орус тилде юрютме муштарлы болуп барабыз. Мен муну, воллагъ, орус тилни билегенибизден гери тартылайыкъ деп айтагъаным туюл. Биз кёп тиллени билген сайын, англавубуз шончакъы артажакъ – о герти. Амма ана тилибизни яшавну гъар-бир ген тармакъларында къоллавлдан тайдырып, тар бир ожакъ, тайпа-тухум тилге айландырма башлагъандокъ, бир изгъычыв милли аврувгъа тарыма башлайбыз, биле-биле оъзюбюзге Аллагъ берип, анабызны увуз сютю булан гелген, оъзюнде минг йылланы боюнда бизин халкъны башындан гечирген юрек урувларын (пульсун), шотай болгъан сонг, жаныкъаны булан бизге берилген тамур гелишин инкар этегенлерден болабыз. Гъеч бир де унутма ярамайдыр деп эсиме геле – Аллагъны аты булан эжжелги заманлардан оътюп, сыкълашып, бирлешип, бизге бир къумукъ халкъ деп ат берилген сонг ва халкъчылыкъ аламатгъа гелип, дюньяларда дагъы такрарланмас ат алгъан сонг, шо халкъ тагъылгъан ат булан Тенгирини пурманы булан ону дагъы гъеч бир башгъа халкъ да такрарлап болмасдай гъар милли халкъны бютюн къыс-

матын белгилейген коду бериле. Къумукълары, бизин халкъны инг къурч къутлаву – «Къутлу болсун» шо алгъыш маънадагъы сёз булан айтыла, шо сыйлы маъналыкъ бизин Къумукъда оъзге халкъларда йимик инг сыйлы башгъа сёзлер булан да айтыла. Оланы бири – «Худайым» – бу буса «Аллагъым», «Тенгирим», демек терен маъналы инг яраппи англавланы бири. Олай демек – сонг Худай (Къудай) оъзю салгъан – къутлукъ бар, сен шо сагъа берилген баш тамур тапшурувгъа сый этип юрюмесенг, шо сен этеген енгилмесликге гёре шону авурлугъунда яшавунг авур къыйынлыкъгъа тарымакъ бар – деген маънада бола, сонг-сонг оъзюнг де билмей туруп, шону учун башгъа себеплерден къайры авур аврувлагъа тарымакъ бар. Шо биле-биле туруп оъзюнгню яшавунгну оъзюнг къысгъарта юрюгенлик бола. Шу ёлгъа тарып, анасыны сютю булан гелген культурагъа писиревсюзлюк этип, ону сан этмей, магъа тышдан гелген ят культура да таманлыкъ эте деп юрюгенлер оъзлени инг аявлу инсаплы тамурларын оъзлер чарпыйгъанлардандыр деп эсиме геле.

Тенгири сагъа дюньяда айрыча халкъ гысапда айрыча ат береми, тарих гелиш береми, денгиз, топуракъ, тюз, тав береми, сагъа сени учун жан салып культура, ругъ береми, дюньяланы толмагъан ери шуну булан толсун деп, асил ана тил береми – шо уъч де зат булан бирче салып сагъа хас халкъ гысапда къутлу яратыв гючге, гъар гюнлюк гелимлеге алданып, айсенилик юрюте бусанг, сен бу яшавдан нечик насип къаравуллама боласан? «Тилингни тийишли кюйде къол-

лап, ону салынган гыактылынгны, ону ичиндеги минг йыллар боюнда топланган сынав кудратлыкны артдыривну гыйын этмей бусанг, сен, Тенгирини янындан не эп табуп, яхшылык кьаравуллама нечик ихтиярлы болурман деп эсинге геле?» – деп сорама сюер эдим.

Гелигиз, бир нече ачык мисаллар алып кьарайык. Эгерден тувган яшларыны атасы-анасы гыйын этмей, ташлап кьойса, не болур эди?! Сиз билесиз чи, кьолланмаган белни тот басып, о чириме башлай, шуну йимик генг яшав арада ана тилибиз кьолланмай юрюсе, ону арты негер гелер эди – башлап гьалиги шагьарлы дагьыстанлыланы бирлери йимик, бизин яшларыбызга орус тил болса да таман, ана тилни билмек не пайда бере деген гьалга чыкьмасмы эдик? Кьумукь газетлерибизни, школаларыбызны, театрларыбызны орус тилде язылаган, охулаган мердешлеге чыгьармасмы эдик?

Нечакьы айып этсегиз де, нечакьы эрши гьорюнежек буса да, айтайым, бугюнго бизин милли театрларыбызда, айрокьда яш наслу актёрларыбызны арасында уьч минут таза ана тилинде сьйлеп болмайганлар бар, гьатта юртларда намустга кьалып милли газетлеге языла буса да, оланы охуп авара болмайган ана тиллерден дарс береген муаллимлер бар (айрокьда шагьар ерлерде).

Дагьы несин айтайыкь, бугюнго илму кьуллукчулардан юртга гелгенде озьюно касбусундан – философиядан, экономикадан ва башга тюрлю темалардан уьч минут башга тиллер кьошмай, ана тилинде баянлыкь берип болаганлары аз ёлугьар.

Бу нукьсанлыкь буса аста-аста булан гьукумат кьурумлагга юкьмагга башлай – шогьар уьч мисал гелтирмекни тийишли гьремен. Дагьыстан школаны туташ охув китаплар булан таьмин этеген, бек тарыкьлы китаплар чыгьараган издательствосу бар эди. Аз-аз харжлыкьда экономия этебиз деп,

бир-бир чиновниклер шо издательствону ёкь этдилер. Ондан кьайры да, бугюнлерде де ана тиллерде чыгьарылаган адабият китапланы 200-300 тиражлагга чыгьарылаган гьалга салдылар. Гьалиден бир нече йыллар алдын Дагьыстан университетни составындан ону ректору Муртазали Рабадановну приказы булан университетни харжын экономия этебиз деп, университетни дагьы бир бьлюگونه де тиймей, дагьыстан адабиятланы ва тиллени касбучулары кьеп йыллар кьатты кьаст этип ачылган орус-дагьыстан факультетин болмагандай этип тоздулар. Эгерден шу факультетде алда гьар йыл 70-75 яш тьюшюп охуй эди буса, бугюнлерде – кьеп болса 30-40 студент охуйдур. Гьали университетни орус филология факультетини ихтиярна берилген шо бьлюкдеги милли группада, мисал учун, кьумукь бьлюкде, кьеп болса, охуйган 5-6 студент бола... Шолай озьге бьлюклеринде де...

Темиркьазыкь Кавказдагьы башга республикаланы пачалыкь университетлени барысында да милли тиллени ва адабиятланы уьйретив факультетлер тийишли кьайдада сакьланган.

Бугьар ошайган бизин республикадагьы ана тиллеге бакьган якьдагьы тьбенлешив артса тьююл, кемимей деме ярай. Республикада милли ана тиллени кьоруп якьлавну закону кьабул этиле дегени арадан он йыллар оьте бара. Шоллукьда бизин республикада ана тиллерде юрюлмели ярыкьландырывчу иш ахырына ерли чьге бара десек, бир де янгылыш болмас эди. Шо эсгерилген законну кьабул этив чю чалтлангьаны герек. Шо болмаса, биз республикада шулай гьал тувуп гьережекбиз: гьатта республика башчыларыбыз да халкьы булан халкьыны тилинде кьатнашып, лакьырлашып болмайган даражага чыгьажакьбыз.

Озьге халкьланы айтып турмайлы, гьалиге бизин халкьны – кьумукьланы бугюн-

гю гьалларына гёз къаратайыкъ: биз, къарагъанда, артыкъ чыдамлы халкъгъа айлана барабыз, бизин ата топуракъларыбыз талам-такъышгъа салынгъанына нечик де чыдайбыз, гъатта артдагъы уьч йылны ичинде къумукъ юртланы Къарамантёбедеги ерлерин берип, масъаласын чечип ахырына чыкъмай, гёрмемиш болуп юрюйген пачалыкъ къурумларына инамлыгъыбызны тас этмей юрюйбюз. Ону булан бирче сагъналар толуп «анай десем, ананай» деген бош шоулардан толуп, амма къудратлы бырынгъы йырчылыкъ искусствобуз ёкълашып барагъангъа гёз юмуп юрюйбюз ва бугъар ошайгъан юз тюрю мисаллар барын гысапгъа алмай яшав сюрёбиз.

Шо тайпа бизин халкълагъа бакъгъандагъы немкъорайлыкъланы айтып узата турмай, натижалы бир нече ойларымны айтма сюемен.

Дагъыстан, айрокъда къумукълар тарихи тутгъан уллу маъналы денгиз бой майданланы-ягъаланы нечакъы уллу гележекде стратегиялы маънасы барны биле туруп да, ахыры да ону уьзюп йыгъажакъ – не экономика ярлылыкъ тюгюл, не загъматлашыв технологияда артда къалыв тюгюл, ону халкъларыны милли хаслыгъыны, ону булан бирче

оьзюню тарихи эсин ва ругъ байлыгъындан айрылып, ондан магърюм къалмакълыкъ – оьзю-оьзюне «болгъанманмы, барманмы» деген гьаллагъа чыкъмакъ болажакъ.

Унутмайыкълар, бизин Дагъыстанны дюньялагъа атын малим этген башлап ана тилинде, ону булан янаша башгъа дюнья тиллеринде сёйлеп, къатнашып болагъанлар болгъан: А. Къазем-Бек, Имам Шамил, А. Акаев, А. Тахо-Годи ва олай кёплер. Оланы къайсын бирин айттайыкъ, биз бугюнлерде (къумукъланы алсакъ), гьалиге чи нечик де, тарихи заманлардан берли гелеген бизин ана тилибизни бек къудратлы маънасына бир тююр де къыймат бермейбиз. Биз шулай

халкъбыз чы – мисал учун, гертисин айтгъанда, яхшы кюйде ойлалашып къарасакъ, бютюн Кавказда гъакъ герти халкъара тил – международный маънасы булангъы эки тил бар. О не гюржю тил тюгюл, не осетин тил тюгюл, не азербайжан, не эрмели тиллер тюгюл, о орус ва къумукъ тиллер. Бизин халкъ – оьзюню тарихи гелиши булан дюньяда шо сыйны къазангъан халкъ. Бизин тил бары тюрк тиллеге ортакълыгъын сакълама болгъан. Тюрклеге, къазакълагъа, узбеклеге, гъатта азербайжанлагъа бырынгъы тюрк эпосу болгъан «Дадам Къоркъутну» кёп ерлерин таржума этип, англама тюше буса, къумукълагъа ону гъеч бир таржумасыз, тувра маънасында англап бола. Огъар ошагъан олай нече тарихи документ йимик эсделиклер бар. Къумукъча сёйлесенг, тюрк де, чуваш да, якъут да, узбек де шоссагъат англай... Бизге шу гьалгъа тюшонюп, тилибизни оьзден оьзменлигини теренине тюшонюп сёз юрюлеген гезиклер бек азлаша бара деп эсиме геле. Биз тилибизде, ону билип битсек – бырынгъы кимерлербиз, биз тилибизде хазарларбыз, биз тилибизде къуманлар-къыпчакъларбыз. Амма, не этерсен, шу англавилмуда хас алым болуп битмей тура...

Шу ва башгъа шугъар ошагъан бизин тилибизни оьзден оьзменлигин узатып, дагъы да ону бизден сонгъу узакъ наслулагъа эсен-аман етишдирмек учун уьч-дёрт ёл бар:

Оланы башлапгъысы – бары да масъалаланы гьукумат къурумлагъа саллап къоймай, халкъны оьзбашына (автономно) чалышывун артдырмакъны тийишли гёремен. Биз билебиз чи, халкъны генг къатлавларыны ортакъ чалышыву болмай туруп, гъакъ герти халкъчылыкъ даражагъа етме бек къыйын бола. Шу иште элде бар жамият къурумлар, бойнуна алса, кёп иш этме болур эди. Мен шогъар инанаман. Тек, не этерсен, о тайпа къурумланы арасында (янгыз бизин халкъда) бавур этдей биригив ёкъ. Шону

учун да халкъ жыйылышларда, ожакъларда, тайпа-тухумланы арасында, школаларда, межитлерде, башгъа тюрлю эл, жамият къатнашыв гюнлерде ана тилибизде сёйлевге оьрмаъна берилгени герек. Ана тиллеге Аллагъны янындан бек асырап, берилген аманатгъа йимик янашмакъ, ана тил тас этивге бютюн халкъны савлугъун, тарих эсин-пусун тас этип, оьзюню оьмюрюн къысгъартыв ёлгъа тюшген йимик къоймай ва ахыр англав бермек.

Биз айлана биосферада табиат бузула, гъава авурлаша, сувларыбыз алдынгъы дагъни татывун тас эте дейбиз. Амма ону булан бирче билме суймейбиз, шолар булан бирче ана тиллирибизге айсенилик этип, тап табиат бузулугъа тарыйгъанда йимик, – шолай аврувлагъа тарыйбыз биле-биле туруп, ана тилибизни инкар этеген ёлланы сайлап, бизге де бек яман аврувлар къобуп, оьмюрлерибиз къысгъартабыз, халкъыбызны йыл сайын азлашывну ёлларына теберибиз. Дагъы да, гелигиз, бир мягълетге ойлашып къарайыкъ. Негер бизге эки къол, эки гёз берген?! Масала, къаракъушгъа йимик: «Ма, сагъа шу да таман», – деп, ашаву да шо болагъан, чокъуву да шо болагъан бурун берип къоймагъан? Ойлашып къарайыкъ, Аллагъ берген эки къолну бири бизин бары ишибизде де ортакъчылыкъ этмей турса, не болур эди? Оазма, сонг ёкъ болуп гетме къарамасмы эди? Инсанни бир саны ёкъ болса, не гъал тувагъанни барыбыз да яхшы билебиз... Тил де шолай зат. Тувмадан къумукъ бола туруп, шогъар писиревсюз ожакълар онгур-оьсер десе, мен бир де инанмас эдим. Аллагъ бергенге шо кепдеги немкъорайлыкъ, гёрюп турабыз чы, къачан буса бир ерингден авур аврув болуп тешилип чыгъып гелегени герти зат. Шолай ожакъланы тергеп къарасагъыз, нечакъы суйсегиз де, шу оьрде мен айтагъангъа мисаллар табажакъсыз.

Оьрде эсгерилген ана тил – ата-ана куль-

тураны беклешдиривно, огъар къудрат-гюч беривню экинчи ёлу булайдыр.

Бизге, халкъ гъисапда Россия ва Дагъыстан гъукуматлыгъыбызда бек талаплы ва къатты тутуп юрюме заман болгъан. Шогъар гъар гюнлейин уйренме тюше. Амма гъалиге шолай тюгюлбюз, башгъалар дюр. Гъукуматлыкъдагъы бизин милли элитабызны, мен билсем, кёп яны оьз башына къазанчлы ёллар сайлап, эгоизм аврувлагъа тарыгъан. Шону учун биз милли даражабызны оьрлендирмек учун, бизге берилген квоталаны (гъукуматдагъы къуллукълар, депутат ва башгъа тюрлю ерлер) корпоративно-клановой группалагъа тапшуруп къоймай, къатты кюйде янгыз Дагъыстанни даражасында тюгюл, бютюн Россияны масштабында гъакъ герти милли политика юрютеген вакиллер булан иш къурма бажарагъан халкъ болма герекбиз.

Динибизни, жамиятлыгъыбызны юрютегенде де, бизге шолай къудратлы къайратлыкъ етишмей къала. Россияны къайсы халкъы да, шону ичинде башлап оьз Ватанын этмей туруп, хас айрычалыкъда ерлешмейли, умутларыбызгъа етме болсакъ, о тамаша! Тергев этип къарагъанда, гъатта къумукъ элдердеги кёбюсю межитлер де ич жамият масъалалардан тайыша бара.

Уьчюнчю ёл, ёлдашлар, биз гечиреген ингбырынгъы заманлардан гелеген бизин тарихи гелишибиз гёрсетеген йимик, дюньялар даражасында ойлашмай туруп, ону умуми барышына къошулмай ва къошум этмей туруп, загъмат – яраппи усталыгъыбызны, гъаракатыбызны гюн сайын янгыртмай туруп, бир халкъ да оьз ёлунда оьрлюк тапмас.

Дюньяларда барны янгыртып артдырагъан халкъ гъар заман да алгъа гетер. Бу мен айтагъан ойда-пагъмуда болсун яда башгъа тюрлю ишлерде болсун... – о башгъа тюгюл. Бу ерде чалт айтып, бир мисал гелтирейим. Мен гъали адабият касбучу ойгъа тюшюп айтаман: дагъыстан поэзияны гъалиги оьр ин-

саплыкъ ва инсанлыкъ дюнья даражагъа гѳтерип мен билеген гъали эки шаир бар. Оланы бири – Йырчы Къазакъ (19-нчу асру), экинчиси – Расул Гъамзатов (20-нчы асру).

Туврасын айтма тарыкъ, бу тайпа масъалагъа тергев бермейли гъайсызлыкъ этеген халкъ янчыла, тар провинцаллы даражагъа тюшме башлай. Бугюнгу Дагъыстанны, ону ичинде бизин халкъны гъалы да, шо меселде.

Нечакъы къыйналта буса да, ону айтмай къоймакъ дурус болмас эди. Биз шулай тогъаслагъа гелип урунабыз да, сонг не этерибиз билмей талчыгъабыз.

Бизге, бютюн Дагъыстангъа тарихи къысмаат бек аз заман тюгюл бермей – шону да гъисапгъа алып, бизге, айрокъда бизин къумукълагъа, миллет гъисапда оъзюбюзню гѳрсетмек учун, шулай эки-уъч затда озма герек: гъакъылда, ругъда, илмуда (билимде) ва янгы загъмат гъаракатлашывгъа гъасиретлигибиз артдыра туруп. Бу гъал, бу талапчылыкъ бизин милли яшавну бары да янларын къуршагъаны герек – дюнья англавларын, динин, инсанлыкъ даражасын, бары культурасын, къырыатын, къылыгъын...

Мени ахыр айтма сюегеним: бу тайпа кѳпкѳп сыралыкъланы бизин ана тилибизде сакълангъан – ону бизин ата-бабаларыбыз

лажакъбыз.

Бу ерде бирдагъылай ташдырып айтма ери гелди: бизин халкъ гъисапда къудратлыгъыбыз, къайратлыгъыбыз, савлукъ-саламатлыгъыбыз Аллагъны бизге инанып берген уъч аманатына таянгъан:

- 1) тарихи эсибизни къорумагъ;
- 2) денгизибизни, тавубузну, ата ерлерибизни, ана эллерибизни къорумагъ;
- 3) тилибизни, динибизни, дюнья инанчларыбызны къорумагъ!

Шу аманатлагъа гъайсызлыкъ этмек бизин гъарибизни янгыз-янгыз да, миллет гъисапда – бизин барыбызны да яшавдан айрылышны ѳлларына сингдирип «аврута», азманлашдыра. Шону билип турагъан халкъ болайыкълар.

Ахырда мен айтма сюегеним булай:

Гелигиз, –
Динибизде,
Элибизде,
Эсибизде,
Тилибизде

ва булагъа бакъгъан гъар-бир ишибизде къатты гъаракатлы тутагъан халкъ болайыкъ!

Къудратлы ишни этме эби табулмай къалмас!

чекген агълар, олар етген уъстюнлюклер, биз не къудрат-гючге теренден тюшонген сайын, шончакъы алгъа гетежекбиз ва миллет гъисапда дагъы да минг йыллагъа узаты-

Биз не этип болабыз?

Дюнъядагъы 7 мингге ювукъ тилден илмуда янгыз 300 тил ахтарылгъан. Лап гючлю тюркология школасы Россияда иш гёре деп де гысаплана.

Ана тилни Халкъара гюню саналагъан байрамны алдында магъа тил ва адабият ахтарывчу, жамият гъаракатланы жагъ ортакъчысы, РСФСР-де халкъгъа билим беривню отличниги Магъаммат-Гъанипа Акаев булан гезикли керен ёлугъуп, къужурлу лакъыр этме насип болду.

Тёбенде ана тиллени тюнегюню, бугюню ва тангаласы деген маънада юрюлген лакъырлашывну охувчуларыбызны тергевюне беребиз.

– Магъаммат-Гъанипа Даниялович, сиз, 40 йылдан да къолай заман ана тилден, адабиятдан, тарихден дарслар юрютуп, терен ва бай сынав топлагъан оър категориялы муаллимсиз. Пенсиягъа чыкъгъангъа да къарамайлы, англатьв макъалалар, илму ишлер, китаплар язасыз, озге тюрлю умпагъатлы чараланы юрютесиз. Бугюнгю сют ана тилин унута барагъан яш наслугъа тил деген не экенни англатсакъ яхшы болмасмы эди?

– Гертиден де, тил деген недир? Бу соравгъа ким-ким де жавап берип болмай. Тил – о жамиятда тарихи къайдада яралгъан материалый тамгъаланы системасы.

Тил башны ичинде буса да, тавуш этип чыкъмай туруп, тил болмай. Тилни кютеген борчларына гёре белгилеме тюше.

Тилни белгилейген борчларына тилни функциялары дей.

Тёбенде шо функцияланы айтайыкъ:

1. Номинатив – ат функция, предметни, белгини, санавну атын айта. Мисал учун: «Мен шагъаргъа бардым».

2. Тилни бирдагъы аслу функциясы коммуникатив функция – гелишив, сёйлешив, гъакълашыв (маълумат). Бу функциясы булан тил адамны гъакъылын, сынавун, сав адамурлукъну гъакъылын сынаву булан таныш этип байыкъдыра.

3. Экспрессив – гыс билдирив функция. Бу функциясы булан тил адамны ич гысин, оюн къыргъа чыгъара.

4. Конструктив – къурашдырыв функция, сёзлени къошуп, пикру къурашдырыла.

5. Аккумулятив функция – жыйыв, къорув, сакълав. Адамны баш майында тил информацияны сакълай.

Миллет арада, халкъны борчларын кюте туруп, тил этноопределяющий (миллетлигин гёрсетеген) функцияны да кюте. Адамны халкълагъа аслу гъалда тил бёле.

Этнооберегающая функция – миллетни миллетлигин тил сакълай.

2000 йыл ватансыз тургъан жугъутланы тили де, дини де сакълангъан.

Мифде де айтылагъангъа гёре, башлапгъы адамланы барысыны да бир тили болгъан дей. Олар озлени бирлиги булан онча да гючлю болгъан чы, кёкге етишеген башня къуруп, аллагъаланы ягъына гётерилме суйген.

Аллагъалар, бу ишге бек ичибушуп, не этегенни билмей айланагъанда, бириси адамурлукъну къырып битдирмекни таклиф эте. Башгъасы: «Адамланы гючлю этеген – тилини бирлиги, олагъа биз гъарисине бир тил берейик», – деп таклиф этген. Шолай этме де этгенлер.

Минглер, миллионлар булан жыйылгъан халкъны гъариси бир башгъа тилде сёйлегенде, къавгъасы кёкге етише болгъан. Шолайлыкъгъа орусча «вавилонское стол-

потворение» дей. Къавгъалай, эрише, уруша туруп, булар тозулуп гетгенлер.

Тилни аслу функциясы информация берив, гъакълашыв, гелишив болгъан сонг, сав дюнъядагъы адамиятгъа бир тил герек. Гележекде шолай болма да болар деп гъисап этебиз.

Бу ерде «Ана тилге не этеик?» – деген сорав тува. Ана тилни уйренме герек бары да охув ожакъларда. Бизин мактапларда кеп тиллени уйретмекни тийишли гёрелер. Гъалиги адам уьч тилни яхшы уйренгени герек: ана тил, пачалыкъ тили болгъан орус тил, халкъара тиллени бири.

Охув ожакъларда 4-нчу класгъа ерли бары да предметлер ана тилде болма тюше. Сонг да 9-нчугъа ерли бары да илмуланы ана тилде охума герек. 10-11-нчи класларда тарыкъ предметлени орусча охума, озге предметлени къумукъча юрютме ва билме герек.

Бары да илмуланы къумукъ тилге гёчюрюп, уйренип болмай дейгенлер тюз тюгюл. Неге десегиз, илму терминологияны кёбюсю халкъара тилде: синус, косинус, тангес, котангес ва ш.б.

1859-нчу йылда Шамилни есир этип алгъанда, орус пача Кавказдагъы сатрапларына булай кагъыз язгъан: «Вы только что совершили героическое дело – военной силой

покорили Кавказ. Теперь перед вами более славная задача – орусифицировать Кавказ». Бу, Аллагъны къыйыны гелгирни (гелме де гелди) намарт умутларына етишмеге бизин тилибиз де, динибиз де къоймады.

Гъалиги мультиклер, телевидение, интернет, орус школа бизин балаларыбызны балаларына «солдатча» сёйлемеге борчлу эте бара. «Яшав олай багъып бара болгъан сонг, биз не этип болабыз дагъы», – деп кант этген къумукъгъа бир къоччакъ улан: «Балаларынгны балаларыны ортасында да олтуруп, тап-таза ана тилингде сёйлеп болабыз», – деп жавап берген. Шо сёзлер бизин бютюн яшавубузда уьлгю болуп токътамагъа да герек.

*Юз-минг йыллар сёйлемей
Тургъан таш сын тилленип,
Сырын ачды халкъыма,
Тилкъав этип бирлени.*

*Хадирын аз билсек де,
Тилим де бар, диним де.
Тенгирден кем гёрсек де,
Тас этмесбиз бирин де.*

Салимгерей Жаналов, Эндирей.

Тилни сакъламакъ учун тийишли чаралар

*Къумукъ халкъыма къара,
Тилин унутуп бара!
Къумукъча китапланы
Охуп болмай авара!*

Илмугъа гёре, адам къайсы тилде ойла-рын ойлаша буса, шо миллетли болуп токъ-тай. Гъалиги яшёрюмлер чи нечик де, бизин чагъыбыздагъылар да, шагъарда оьсген буса, орус тилде ойлаша. Мен оьзюм де бир-бирде, айрокъда гысап этегенде, орусча ойлаша-ман. Олай болгъанда, биз барыбыз да ичи-бизден орусларбыз. Тек о илмугъа гёре. Мен бусам, бираз башгъа кюйде гысап этемен. Адамны къанына къайсы миллетни хасияты синген буса, ол шо миллетни вакили болуп токътай. Бу ой меники. Мен де эндирейли Салимгереймен! Эс этген бусагъыз, яшлары-быз къумукъ сёзлер булан орусча сёйлейлер. Мисал: «Мен сагъа къарап тураман», – деп айтма тийишли ерде: «Мен сагъа токътай-ман», – дейлер. «Машинге миндим», – деп айтма тюшеген ерде: «Машинге олтурдум», – деп айталар. Таза къумукъ тилде сёйлейбиз деп гысап этегенлерибиз де ону къоллай-гъанда кёп хаталар йиберебиз. Гъар сёзню оьзюню хас маънасы барны унутуп, немкъо-райлыкъдан, бир сёзню орнунда башгъа сёз-ню къоллагъаныбызны эс де этмей къоябыз. Тюркагълю къумукъ тил – уьйренме де, сёй-леме де рагъат тил. Амма ону бузмагъа дагъы да тынч. Мисал: бир затны «тайдыражакъ-ман» деп айтма тийишли ерде «тайдырта-жакъман» деп къоябыз. Бу буса башгъа би-ревге тилеп яда гъакъ берип этдиреген иш болуп токътай. Ва, амма «тайдыражакъман» дегенде буса, айтгъан адам оьзю тайдыра-жакъны англата. Бирдагъы хата: «гелтирни» де, «алып гелни» де ерлерин кёп алышдыра-быз. Гелтире оьзю юрюп болагъанны – адам

ны, гъайванны, машинни. Гелип бол-майгъан затны гётерип яда юклеп алып геле.

Булай кёп мисалланы эсгерме болабыз. Мен биревню де уьйретме суймеймен. Бу ба-рыбыз да билеген затлар. Оьз тилине абур этеген гиши хаталардан оьзю де сакъ болур, башгъаланы да къорур. Оьрдеги калима-лагъа гёре бизин масъалабыз тилибизни сакъламакъда да тюгюл. Масъала биз ойла-шагъандан терен ва къыйын. Бугюн бизин алдыбыздагъы масъала къолдан чыгъып ба-рагъан ана тилибизни къайтармакъда. Он-дан тюшюп тас болгъан сёзлени башгъа тю-ркагълю тиллерден излеп табып, асырап, аяв-лап, ишып-жувуп дегенлей ерине салмакъда. Мен лингвист тюгюл бусам да, мени гыса-бымда, алда къумукъ тилде къоллангъан эки сёз тапгъанман. Бири – «ортагъым» деген сёз. Гъали бизде огъар «ювугъум» дей. Къа-закъларда буса «сырдашым» дей. Тамаша арив, бизин тилге къыйышагъан сёзлер тю-гюлмю? Тек, мени гысабымда, бирдагъы ай-таман, мени гысабымда, «сырдашым» – сыр чечерим, бизин «къурдашыма» ошаш болуп токътай. Эргишиге буса ортагъым (ортакъ этив, къайгъыны да, сююнчню де) кёп къы-йыша. Ювукълар кёп болур, ортагъы – бир, сырларын, къыйынын ортакъ этегени. Бу сёзню мен къыргъыз тилден алгъанман. Экинчи сёз – «айтышлар». Къзакъ тилде «айтыслар» – экев эришип айтагъан, бара-гъан кюйде ойлашып тизеген (импровиза-ция) сарынлар. Бу сёз алда къумукъ тилде болгъангъа, къоллангъангъа ким шеклик этер?

Гъар къумукъ озь тилине тас этилген эки сёзню табып къайтарса, азып барагъан тилибиз нечик айынар эди?

Ана тилибизни янгыдан жанландырмакъ учун не чаралар таклиф этемен?

1. Барыбыз да бажарагъан гъаракатлар:

а) Уьйде де, къырда да яшларыбызгъа, эринмей, болгъан чакъы кёп къумукъ тилде сёйлемек.

б) Яшларыбыз къумукъча сёйлейгенде, агъамият берип тынглап, эринмей, сонгъа къоймай, шо еринде оланы хаталарын тюзлемек.

в) Аналар яшларын юхлатагъанда «Ла иллагъа ил Аллагъ» булан токътап къалмай, къумукъ тилде гъайлек йырлар йырламакъ. Къумукъ ёмакълар айтмакъ.

г) Институтлагъа тюшеген яшларыбызны некъадар лингвистика, история, культура факультетлеге тюшме амыракъ этмек, онгармакъ.

2. Билим-тарбия береген идараларда этме тийишли затлар:

а) Къумукъ юртланы яшлар бавларында орус тилден кем болмай, артыкъ болагъан кюйде къумукъ шиърулар, ёмакълар охуйгъан, къумукъ йырлар йырлайгъан кюйде этмек.

б) Къумукъ мактапларда «Ана тилден» къайры да йырлав дарсларда яшланы къумукъ йырагъа уьйретмек.

в) «Ана тил» дарсны ичинде бар буса – яхшы, ёкъ буса – шиърулар язма уьйретеген дарслар берилмек.

г) Гъакимиятдан къумукъ мактапларда тарих дарсны къумукъ тилде юрютмекни талап этмек.

д) Къумукъ миллетни тарихинден къысгъартылгъан кюйде сама дарслар береген кюйде этмек.

е) Шагъардагъы мактапларда къумукъ класлар не себепден ёкъну билмек.

Эгер бир мактапда яшлар етишмей деп

айта буса, бары да мактаплардагъы къумукъ яшланы шагъарны бир мактабында охутмакъны талап этмек. О да бажарылмай буса, ювукъдагъы бир къумукъ юртну мактабына ёлу тегин болагъан кюйде элтип охутмакъ.

3. Жамият яшавда этме тийишли затлар:

а) Яшларыбыз охума эринегенни гёзалгъа тутуп, гъакимиятыбыздан янгыз къумукъ тилде берилишлери булангъы ТВ- ва радио-каналлар ачмакъны талап этмек. Шоларда ишлеме къумукъча дурус сёйлейген, къумукъ школада охугъан оьр билими булангъы уланланы, къызланы белгилемек.

б) Тойланы юрютегенлени, музыка алатланы согъагъагъанланы, йырлайгъанланы ва шолагъа сарынлар язагъанланы курсларын ачмакъ. Бугюнлер чалышагъанларын-дан башлап, гележекде шо касбуланы сайлажакълар да шо курслагъа кёп сююп, гёнгюлю кюйде барагъан даражада иш гёрмек.

в) Яманокъ тезликде къумукъ бийивлени, согъулагъан кюйлени, накъырлар къагъылагъан къайдаланы тирилтмек.

г) Бизин гъукумат яшавубузну онгарагъанны орнунда арты-артындан бизге кризислер савгъат эте. Шо себепден бизин ватандашларыбыз ишлеп къазанагъан алапалары бары тарыкъ-герекге де етишип, дагъы да концертлеге, театр-гъа ва шолай башгъа затлагъа белетге де болур заманлар алда коммунизм йимик йыракъда. Булай болгъандан сонг, бизин ихтиярыбыз бар гъалиги гъукуматдан совет дёвюрде йимик спектакллени, концертлени ва башгъаларын тегин гёрсетмекни талап этме. Совет гъукумат бизге имканлыкъ бере эди озьюзюню инчесаниятыбыз булан къатнамагъа. Шоллукъда о гъукумат бизин ана тилибизни де, адабиятыбызны да сакълама гъакъ юрекден гъаракат эте эди. Гъалиги гъукуматыбыз шо имканлыкъны бизден тартып алгъан. Къайтарсын, къурдашлар! Биз огъар (гъукуматгъа) ВАТАНЫБЫЗНЫ да, ОБЗЮБЮЗНЮ де бергенбиз! Ол

буса, ана тиллени сакъламакъ учун къозлап болмайгъан тавукъ йимик, къакъылласа тюгюл, этегени ёкъ. Эгер алда йимик тегин яда, бир де болмагъанда, учуз белет булан яшёрюмлер сама къарап болса, сакъланма имканлыкъ бар ана тилибиз де, адабиятыбыз да, алгъа юрюмеклик бар инчесаниятыбыз да.

д) Район гъакимиятлардагъы «Отдел культуры» деген бёлуклерин «Отдел культуры, родного языка и литературы» деген бёлуклеге айландырмакъ ва шоланы ичинде бир буса да, тенг ихтиярлы къумукъ адам болмакъны талап этмек (къумукъ районларда).

е) Эсгерилген ва дагъы да башгъа ватандашлар айтып къошулажакъ масъалаланы арагъа салма ва шоланы кютме тамазаларыбызны бютюнкъумукъ Маслагъат Мажлисин къурмакъ ва шону кагъыз къуллукъларын законлагъа гёре мекенлешдирмек. Эгер бизин гъукумат ону сан этмесе, айтгъанын пешемесе, салгъан масъалаланы чечме имканлыкълар бермесе, Маслагъат Мажлис башгъа тюркагълю пачалыкълардан тилибизни сакъламакъ учун этеген гъаракатыбызгъа кёмек тилеме ихтиярлы болма герек.

Къутлайбыз!

«2017 -нчи йылны лап яхшы муаллими» деген республика конкурсда уьстюнлюк алмакъ учун ортакъчылыкъ этген 49 адамдан ярым Финалгъа 10 адам чыгъып, олардан да бешевю финалда ортакъчылыкъ этди. Шоланы арасында бу йылны февраль айында Магъачкъала шагъарны школаларыны ана тиллерден дарс береген муаллимлерины арасында оьтгерилген конкурсда биринчиликни алып республика конкурсунда ортакъчылыкъ этмеге ихтияр къазангъан Ленингент посёлокну 35 номерли гимназиясыны къумукъ тилден дарс береген муаллими **Жанхуватова Зарема Абакаровна** да бар эди. Натижада ол республика конкурсда да биринчи ерни алып, бизин сюендюрю. Жюрины членлери Зарема Абакаровнагъа бир гёнгюлден рази болуп, уьстюнлюкню берди.

Бу – къумукъ тилни муаллимлери учун да, къумукъ охувчулар учун да, къумукъ тилни сюегенлер учун да макътавлу иш деп айтмагъа ярай, неге тюгюл гъали болгъанча республика оьлчевдеги булай конкурсда къумукъ тилни муаллимлери биринчиликни алмагъан.

Ол Москва шагъарда бу йыл оьтгерилежек Бютюнроссия конкурсда да ортакъчылыкъ этежек.

Агъарагъим Солтанмуратов,
Дагъыстан началыкъ университетни дагъыстан
адабиятларыны кафедрасыны заведующийи,
филология илмуланы кандидаты, доцент

Тил илмубузну байракъчысы

(филология илмуланы доктору, профессор Ж.М. Хангишиевни 80 йыллыгына)

Адамны тюрлю-тюрлю янлардан танымабилме бола: къардаш, къурдаш, хоншу, иш ёлдаш ва шолай оьзге янларындан. Бир-бир адамланы биз янгыз бир янындан танып къоябыз, башгъаланы буса кёп янларын билебиз. Экинчи тайпа адамланы (оьзюн яхшы таныйгъан-билегенлени) гъакъында сёйлеме бир вакътини ичинде тынч да дюр, къыйын да. Тынч яны – шолай адамны гъакъында айтма затлар нечакъы да табула, ону гъакъында сёйлеме тюшгенде, не айтайым экен деп ойлаша къалмайсан. Къыйын яны буса – шо кёп затлардан бирлерин, гъатта аслулары унутуп, къутгъарып къоярмы экенмен деген къоркъунчукъ да бола.

Белгили алимибиз, педагогубуз, филология илмуланы доктору, профессор Жангиши Магъамматович Хангишиев мени учун шолай адамлардан санала. Ону гъакъында мен азындан уьч янындан алып сёйлеп болар эдим: алим гъисапда, педагог гъисапда, оьзюмню ювукъ адамым гъисапда.

Тил илму тармагъында чалышгъан алим гъисапда Жангиши Магъамматовични гъакъында ол филология илмуланы доктору, профессор деген оьр илму атлагъа етишди деп айтып къоймакъ бир зат да айтмай къоймакъдыр. Неге тюгюл де, айрокъда арт вакътилерде бир тюрлю шекли ёллар булан шолай илму атлагъа ес болгъанланы санаву аз тюгюл, амма оланы бирлери илмугъа не къошум этгени де белгисиз (къошуму болмай къалса, эби де табулур эди, оланы шайлы за

ралы тийип турмай буса!). Шо тайпа «алимлени» тил илму булан аралыгъы ёкълар чы нечик де, туврадан-тувруа шо тармакъда чалышып турагъанлар да яхшы танып да битмей. Шо саялы да бугюнлерде Жангиши Магъамматовични алимлик даражасыны агъамиятлыгъы дагъыдан-дагъы артыкъ болуп чыгъа. Ол буса оьзюн уллу алим гъисапда янгыз къумукъ халкъгъа тюгюл, савлай тюрк дюньясына танытма бажарды деп айтсакъ, бирдокъда къопдурув болмас. Алимни аты Къарачай-Балкъарда, Азербайжанда, Татарстанда, Башгъыртыстанда, Орта Азияда, Тюркияда, Москвада ва шолай оьзге тюрк тиллер булан байлавлу илму марказларында белгили эди, шо ерлерде ону кёп абуру бар эди. Алимлер, муаллимлер, къумукъ тил булан машгъул болгъан гъар ким учун да Жангиши Магъамматовични абуру шолай уллу эди чи, анадаш тилибиз булан байлавлу бир тюрлю четим, эришивлю масъалалар тувулунуп къалса: «Жангиши Магъамматовичге сорап къарайыкъ», «Жангиши Магъамматовични китабында, сёзлюгюнде язылып бар», – деген ва шолагъа ошагъан оьзге калималаны кёп эшите эдик.

Ж.М. Хангишиевде тилге, ону сёз байлыгына, къужурлулугъуна тергевлюк, сююв къайдан таба гелгенликни англама къыйын тюгюл. Ол белгили язывчубуз, ярыкъландырывчубуз, педагогубуз Магъаммат Хангишиевни агълюсюнде тувгъан. Озокъда, къумукъ тилни, авуз яратывчу-

лугъубузну, адабиятыбызны теренден билеген, ахтарагъан Магъаммат Гъажиевични таъсири уланына да тие. Ата юрту Тёбен Къазанышдагъы орта школаны битдирип, 1959-нчу йылда Ж.М. Хангишиев Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлюгюне охуматюше. Университетни уъстюнлю кюйде тамамлагъан сонг, Азербайжан пачалыкъ университетни аспирантурасына охуматюше. Бакюде охуй туруп, азербайжан ва озге тюрк тиллени яхшы билме башлай. Аспирантурада охуп битген сонг, Ж.М. Хангишиев Дагъыстангъа къайтып, озю охугъан университетде къумукъ тилден дарс берме башлай. 1965-нчи йылда ол «Къумукъ тилде сыпат ишлик» деген темагъа гёре кандидатлыкъ диссертациясын, 1998-нчи йылда буса, басмадан чыкъгъан илму ишлерини топлап, докторлукъ диссертациясын уъстюнлю кюйде якълай.

Ж.М. Хангишиев – къумукъ ва озге тюрк тиллени тюрлю-тюрлю масъалаларына багъышлангъан кёп санавдагъы илму ишлени (макъалаланы, монографияланы) автору. Шоланы арасындан ону «Къумукъ тил» (Магъачкъала, 1996) деген китабы айрокъда къыйматлы болуп чыгъа. Бу илму ишинде алим къумукъ тилни инг де уллу, четим, агъамиятлы бёлюгюн – морфологиясын тил илмуну гёзюнден ахтарып чыкъгъан. Сёз ерине гелгенде айтып къойсакъ, алимни бу илму иши къумукъ тил булан машгъул болгъанлар учун бек агъамиятлы, даим пайдаландырылып турагъан китап болуп токътады ва шону гъали тапма да къыйын болуп битген.

Жангиши Магъамматович янгыз тил илмусу булан машгъул болуп къалмай эди. Ол къумукъ халкъ авуз яратывчулугъубузну да, адабиятыбызны да теренден биле эди. Мисал учун, Йырчы Къазакъны 150 йыллыгына байлавлу болуп оьтген илму конференция-

ны материалларындан топлангъан китапда адабиятыбызны классигини асарларыны тиллине байлавлу ерлешдирилген макъаласы алимни адабият илмусунда да бек терен англаву барны ачыкъдан исбатлай.

Илму чалышыву булан янаша Ж.М. Хангишиев оьмюрюню аслу пайын педагогикагъа, оьр охув ожакъда дарс беривге, педагогика колледжлер, орта школалар учун охутув китаплар гъазирлевге багъышлагъан эди. Магъа озюме де Жангиши Магъамматовични алдында беш йылны узагъында студент гъисапда охума насип болду. Ол студентлени озю сююп де, оланы озюн сюйдюрюп де, оланы юреклерине рагъат ёл табып бажарагъан дарс беривчу эди. Озью оьтесиз рагъмулу, йымышакъ хасиятлы, озгелени аяпкъызгъанып билеген адам болгъангъа гёре, Жангиши Магъамматович студентлеге янгыз озюню дарсларындан кёмек этип къоймай эди, башгъа дарс беривчулер булан сёйлеп де, болгъан кюйде оланы масъалаларын чечме къаст эте эди. Шогъар мисалгъа озюмню студент девюрюмде болгъан бир ишни эгерип къояйым. Университетде охуйгъанда, политэкономиядан экзамен береген гюн факультетни абзарында магъа Жангиши Магъамматович ёлугъуп къалды. Шо дарсны юрютеген муаллимибиз студентлени озюне ончакъы тынглатып, дарсында тийишли низамны болдуруп бажармай эди, шо саялы да ону дарсларында къавгъа бола эди, лекцияларын язма къыйын бола эди. Гъасили, студентлени (шоланы арасында мени де) бу дарсдан болагъан экзаменге гъазирлиги тийишли даражада тюгюл эди. Жангиши Магъамматович мени булан саламлашып-сорашып: «Не этдинг, экзаменге гелгенми эдинг?» – деп сорады. Мен: «Гелген эдим», – деп жавап бердим. Жангиши Магъамматович бирдагъы да: «Не дарсдан экзаменинг бар? Кимгедир экзаменинг? Гъазирленгенмисен?» – деп сорады. «Политэкономиядан.

Болгъан кююмде гъазирленме чи гъазирленген эдим», – деп жавап къайтардым мен. Жангиши Магъамматович дагъы бир зат да айтмай, факультетге гирип гетди. Тартына туруп, экзаменге гирме деп объюмню гезигимни де къаравуллап токътап тураман, экзамен берип чыгъып гелеген курсубуздагъы бир аварлы улан: «Агъарагъим, бир де къоркъмай экзаменге гирсенг де ярай. Мен жавап берип турагъанда, сизге къумукъ тилден дарс берген муаллимигиз гирип, дарс беривчюге сени гъакъынгда сёйледи, ол да сагъа кёмек этежекге разилик берди», – деди. Биринчилей, мен Жангиши Магъамматовичге объюм саялы дарс беривчюге сёйлесин деп тилемеген эдим, сынавлу педагог гъисапда ол мени гъалымны объю яхшы англагъан ва магъа юреги авруйгъан адам гъисапда кёмек этме белсенген болма герек. Экинчилей, объю барып магъа байлавлу дарс беривчю булан сёйлежегин де айтып да турмады. Уъчюнчюлей де, мени масъаламны чечгенде де, биревлер йимик этген ишин къайдан бетлесин, нечик тёшюне къагъып айлансын, гъатта шо гъакъда мени булан гъеч бир лакъыры сама да болмады. Жангиши Магъамматовични шо саламат хасияты ону битими эди деп ташдырып айтма болабыз, шо ону гъарбир ишинде мекенли сезиле эди.

Жангиши Магъамматовични педагогика чалышывуну бир тармагъы педколледжлер, орта школалар учун охутув программалар, китаплар гъазирлев булан байлавлу эди. Шоланы арасындан 1-нчи класланы охувчуларына гъазирлеген букварны, 8–9-нчу класлар учун гъазирлеген къумукъ тилни морфологиясын, И.А. Керимов булан бирче педколледжлер учун гъазирлеген ана тилибизни бары да тармакъларын къуршайгъан охутув китабын айрыча эсгерме тюше.

Жангиши Магъамматович – мени къысматыма, объюмню касбу ёлумну танглаума, илму ёлгъа тюшгениме инг де кёп таъсир эт-

генлерден бириси. Айтагъаныкъ, ол магъа бир башлап курслукъ ишни, дипломлукъ ишни, сонг аспирантурагъа охума тюшгенде буса, кандидатлыкъ диссертацияны темаларын белгилеп, магъа илму ёлбашчы болуп чалышды, ону магъа шо ёлда шайлы кёмеги тийди.

Жангиши Магъамматович булан студент йылларымда башлангъан аралыкъларым мен университетте ишлеме тюшгенде, ону иш ёлдашы гъисапда узатылды. Шо замангъа Жангиши Магъамматович мени объюне шонча да исиндирип, ювукъ этип бажаргъан эди чи, бир тюрлю соравларым тувулунса, неде насигъат алма тюшсе, неде лакъыр этме, сыр чечме суйсем, мен ону янына бир де тартынмагъан кюйде барагъан болдум.

Ж.М. Хангишиев он беш йыл алда хапарсыздан арабыздан гетди. Ону йимик адамлар бу дюньядан тез гетсе, айрокъда бек къыйналасан, къызгъанасан, шолай адамланы етишмейгенин чакъда-чакъда гъис этесен. Тек бу ерде ойлашдырагъан, рагъатлыкъ бермейген бирдагъы бир масъала бар. Айтагъаныкъ, Ж.М. Хангишиев анадаш халкъыбызны тарихинде, тил илму, педагогика тармакъларында объюнден сонг мекенли гъыз къоюп гетди. Амма халкъны янындан огъар тийишли къайтарыш ёкъ, тийишли тергев сезилмей: гъалиге огъар байлавлу не илму конференция, не эсделик чара оьтгерилмеген, ону китаплары, сёзлюклери къайтарып чыгъарылмагъан кюйде къалып тура, аты не школагъа, не орамгъа къоюлмагъан. Озокъда, бу масъалалар чечилмесдей четим масъалалар тюгюл, тек оланы чечмесе чи бирдокъда ярамай.

Уллу алимибиз, пагъмулу педагогубуз Ж.М. Хангишиевни гъакъындагъы бу макъаламны белгили шаирибиз Жаминат Керимованы огъар багъышлангъан бир ширусу булан тамамлама сюемен. Сёз ерине гелгенде эсгерип къояйым: Ж. Керимова оьз де-

вюрюнде Жангиши Магъамматович ишлеген Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлюгюн заочно охуп битдирген. Савлугъу себепли болуп, ол озю дарслагъа юрюп болмайгъанына гёре, университетни дарс беривчюле-ри (шоланы арасында Жангиши Магъамматович де) огъар уьуне берип дарс берген. Алим, бажарывлу педагог, дарс беривчю,

адам гысапда Ж.М. Хангишиев Ж. Керимованы разилигин къазанма бажаргъан ва шаир огъар багъышлап бу тюпдеги къужурлу, тамаша, чебер сегизликни яратгъан. Шо сегизлик акростих къайдасы булан язылгъанына айрыча тергев бакъдырма сюемен: гъар сатырны башындагъы биринчи гъарпны оьрден тюпге багъып охуса, ЖАНГИШИМ деген сёз амалгъа геле.

**Жагъилликден оьтген сайын оьмюрлер,
Ачыкъ кюйде ювукълугъунг сеземен.
Нюрлер йимик гъар гъарпындан атынгны,
Гёнгюллюкдюр, сегиз сатыр тиземен.
Илиякълы, сабур юзюнг гёргенде,
Шатлыгъымдан дертим дёне-тозула.
Инан, воллагъ, сен гетгенде уьюмден,
Мени гёнгюм гюзгю чакъдай бузула.**

Ана тилге абур этмек – ватандашлыкъ борчубуз!

Интернетде соцсетлерде къумукъ тилни гъакъында пайдалы ва маъналы лакъырлар кѣп бола. Оланы бирлерин биз журналыбызда да да къоллайбыз. Тюдде берилеген текстни шагъарда оьсген, интеллигент агълюде тарбиялангъан къатын язгъан. Гъали ол оьзюн гиччиде ата-анасы къумукъ тилге уьйретмегенин уллу янгылыш ишге санай ва бугюнгу яшлар да уллу болгъанда оьзю йимик гѣкюнмесин учун, бизин замандашлагъа таклифлер бере. Редакцияны таржумасы.

Къачан буса да къумукъ уланланы ва къызланы къылыкъ-низамын токъташдырма тюшсе, мен де бир нече таклиф берме сюер эдим.

Биринчиси – сагъа къумукъча сѣйлеген адамгъа орусча жавап къайтармакъны ана тилинге абур этмейгенликге санамакъ.

Экинчиси – уьюнгде де, уьюнгде тышда да къумукъ тилни билегенлер булан янгыз къумукъ тилде сѣйлемек.

Уьюнчюсю – уллу жыйындарда, мажлислерде бир-эки башгъа миллетни вакилине «абур» этебиз деп, орусча сѣйлемекни илыкъ, эрши ишге санамакъ.

Дѣртюнчюсю – ана тилин де билмей туруп, тыш пачалыкъланы тиллерин уьйрен

мекни миллетине, тухумуна, ватанына гъюрмет этмейгенликге тенг этмек.

Олардан къайры да, гъар къумукъ агълю ана тилинде чыгъагъан газетлени ва журналланы алмакъны борч этип салмакъны да тийишли гѣремен. Шолай да гъар агълюде къумукъ къитапланы китапханасы болмакъ шо сыйлы талапланы бириси.

Къумукъ тилде сѣйлейгенде, болгъан чакъы ят сѣзлени къоллаву аз этмеге къаст этмеге тюше. Шону булан бирге ана тилин яхшы билмейген, тек уьйренме сюегенлени мысгъылламакъ, кюлемек де эрши гѣрюнгенден къайры, о адамланы тилге уьйренивюн токътатып къойма да бола. Бир-бир диалектлерде сѣйлейгенлени де мысгъыллама сюегенлер де бола. Шо да тюз янашыв тюгюл.

Мен оьзюм Магъачкъалада оьсгенмен. Атам мени орус тилни оруслардан яхшы билме герексен деп тарбиялагъан. Орус тилни яхшы билегенимни не этейим, ана тилимде эркин охуп-язып болмайгъаным мени бек къыйнай. Бугюнгу яшланы ата-аналарына насигъатым – авлетлеригизге ана тилин яхшы билме уьйретсегиз, олар уллу болгъанда сизге разилигин билдирежек. Шо бизин ватандашлыкъ борчубуз да дюр.

Бизге етишгенде сёнме къоймайыкъ!

ЮНЕСКО-ну маълуматларына гёре, гъар айда дюньяда бир тил тас бола. Дюньяда бары да болгъан чакъы тиллени санаву орта гъисапда 30 мингге етише. Шо санавдан буссагъат бар 6 минг тилни тайдырсакъ, орта гъисапда, 24 минг ана тилин билеген ахырынчы адам оьлген. Шоланы арасындан лап да белгилеси Тевфик Эсенч (1904-1992). Ону къабурунда булай язылгъан: «Мунда Тевфик Эсенч ята, убыхланы тилин билеген ахырынчы адам». Убыхланы тили абхаз-адыкъ тил агълюсюне гире ва фонетикасында 80 тутукъ ва 2 созукъ аваз булан белгили болгъан.

Гъали гёз алдыбызгъа шулай сынташны гелтирейик: «Мунда къумукъ тилни билеген ахырынчы адам гёмюлген». Гертилей де, шолай къоркъунчлу гъалгъа багъып уллу чалтыкъ булан барабыз.

Артагъы эки гъисапгъа алывну (переписни) аралыгъындагъы 8 йылны ичинде къумукъча сёйлейгенлени санаву 20 процентден де артыкъгъа кемиген. Шону себеби де – къумукъланы хыйлылары оьз миллети яшайгъан ерлерден гетип, Москва, Питер йимик уллу шагъарлагъа яда темиркъазыкъ регионлагъа гёчюп яшайлар. Тил унутулгъан сонг, милли маданият да, мердешлер де унутула. Неге тюгюл, миллетни ичинде ана тилин къоллайгъанлар кемиген сайын, тилни къоллайгъанланы санаву наслудан-наслугъа артмай буса, маданият-мердешлени де оьсюю токътала. Шону булан бирге миллет оьзю де миллет гъисапда тас болажакъ.

Бизин тилибиз бизге ата-бабаларыбыздан варисликге къалгъан. Бизин борчубуз – шону бар кююнден де артыкъ этип, тележек наслулагъа аманат этмек.

Шону учун не этме герекбиз? Биз яшайгъан пачалыкъны тили бизин тилибизни ерин елейгенликге къаршы турма герекбиз. Бары да затгъа глобализация гюнагълы дейгенлер де бар. Шо глобализацияны да бизин пайдабызгъа къоллама герекбиз. Дагъы пайда этип болмайгъанлар уйлериинде сама авлетлирине таза къумукъ тилинде сёйлесин.

Къумукъ тилде кинолар чыгъарып, берилишлер этип, телеканаллар ачып ва шолай гёрмекли ишлени этип болмай бусакъ да, консерватив кююбюзде къалма сама герек, демек «россиялылар», «дагъыстанлылар» деген политика миллетге айланмакъдан сакъ турма герек. Неге тюгюл, шолай политика муратлар булан къурулгъан миллет узакъ къалмай ортакъ халкъара тилни къабул этежек ва шону натижасында ана тилибиз унутулажакъ. Биз «дагъыстанлыларбыз», «россиялыларбыз» деп турсакъ, къумукълугъубуз тас болагъандан къайры, ана тилибиз де тас болажакъ. Шолай болуп да тура.

Гъакимликдеги чиновниклирибизни буса эсине сала турма герек: къумукъ тил, Дагъыстан Республиканы Конституциясына гёре, пачалыкъ тиллени бириси. Шо себепден республикада ону орус тил булан тенг ихтиярлары бар. Дагъыстанны Халкъ Жыйыныны депутатлары, ГъукуматЮ, бугюн ана тиллени якълап, оьсююню гъайын этмесе, гелеген наслулагъа оланы янгыртып, аякъгъа тургъузмага тюшежек. Эгер шо заман геч болмаса. Гъалиги барышыбыз мени шолай пашман ойлагъа элте. Шу ишде халкъны оьзюнден де кёп зат гъасил бола.

АЯВЛУ КЪУМУКЪЛАР, АБУР ЭТИГИЗ АНА ТИЛИГИЗГЕ, КЪОЙМАГЪЫЗ ЯШЛАРЫГЪЫЗГЪА МУЛЬТИКЛЕРДЕН УЙРЕНИП, ОРУСЧА СЁЙЛЕМЕГЕ. БУ ПАЧАЛЫКЪДА ОРУСЧА СЁЙЛЕП БОЛМАЙГЪАН АДАМ КЪАЛМАЖАКЪ. ОЬЗЮГЮЗ ДЕ, КЪАЙДА БОЛСАГЪЫЗ ДА, КЪУМУКЪ АДАМ БУЛАН КЪУМУКЪЧА СЁЙЛЕГИЗ. БУССАГЪАТ ЯШЛАРЫГЪЫЗ ГЁНГЮНДЕН КЁП ШИЪРУЛАР БИЛЕДИР, АНА ТИЛИНДЕ НЕЧЕ ШИЪРУ БИЛЕ ЭКЕН ОЛАР – СОРАП КЪАРАГЪЫЗ? БИЗИН ЯШЛАРЫБЫЗ ТИЛИН ОСАЛ БИЛСЕ, ОЛАНЫ ЯШЛАРЫ ШОЛАР ЧАКЪЫ ДА БИЛМЕС. УЙРЕТИГИЗ ВА ОЬЗЮГЮЗ ДЕ УЙРЕНИГИЗ. АТА-БАБАЛАРДАН БИЗГЕ ЕТИШГЕН КЪУМУКЪ ТИЛНИ БИЗГЕ ЕТИШГЕНДЕ ОЬЛМЕ, СЁНМЕ КЪОЙМАЙЫКЪ.

ШКОЛАДА АНА ТИЛ ДАРСЛАР БУЛАН БАЙЛАВЛУ ЁЛУГЪАГЪАН БИР-БИР КЕМЧИЛИКЛЕР

Мен школада ишлеймен, шо саялы мен айтагъан пикруларым школадагъы четимликлени гъакъында болажакъ.

Биринчилей, мен ойлашагъан кюйде, бизин бу четимликлерибиз гетген асруну 20–30-нчу йылларында башлангъан; биз, гелген гелгинчилени кбулач яйып, харс уруп кбаршылайгъанда.

Экинчилей, бизге, муалимлеге, кеп четимлик этеген зат – школада ана тилден дарслар аз экени. Жумада яшлар бир дарсгъа геле, кбайтып экинчи жумада олар алдагъы дарсда сйленген затны унутуп къала. Бизин юртда уч миллет яшай. Биз суйсек де, суймесек де, орусча сйлеме тарыкъбыз, кбюсю сйлеме де сйлей. Къумукъ грамматика дарсда янгы теманы мен кбюсю орус тилге гечюрюп англатаман. Китапларда теория яшлагъа англама кбайын кюйде бериле, айрокъда 4-нчу класланы диктантларында китапларда эсги, бырынгъы, гъалиги заманда къолланмайгъан сёзлер кеп ёлугъа. Шкодалар учун чыкыгъан сёзлюклерде шолай сёзлени маъналары ёкъ. Шо да бизге бир уллу четимлик.

Сонг да, йыллардан-йыллагъа янгы-янгы терминлер чыгъа. Яшлагъа шоланы эсинде сакълама кбайын.

Бирдагъы бизге, муаллимлеге, кбайынлыкъ этеген зат – бизге кёмек гысапда чыгъагъан китаплар (разработкалар) ёкъ. Бары да дарслардан шолар бар, бизге шо ёкъ. Мен бир дарсгъа план язмакъ учун бир нече китап саламан алдыма. Гъар китапдан бир мисал аламан. Шо мисаллар бары да бир китапда болса, бизге тынч болур эди деп эсиме геле.

Сонг мен дагъы да айтма суюген зат – гиччи яшлар учун чыгъагъан китаплар ёкъ. Гиччи яшлагъа, башлапгъы класланы охучуларына, озлени чагъына гере, гиччи хабарлар, ёммакълар, ширулар, чечеген ёммакълары булангъы китаплар чыкъса, яхшы болур эди деп эсиме геле. Бизин яшлар охума сую, тек шо китаплар етишмей.

Артда мен ата-аналаны гъакъында да айтма суюмен. Бизин къумукъ ата-аналар яшлары орус тилни яхшы биле, къумукъ тилни билмей деп октем бола. Шолай ата-аналар, юреги булан ана тилни балын, азизин сезмей туруп, шу бизин алдыбыздагъы четимликлер аз болмажакъ. Шолай ата-аналаны мен эсин жыйма, озлер кимлер экенин билме, миллети булан октем болма чакъыраман.

АЛТЫН ХАЗНАБЫЗНЫ АЯЙЫКЪ

Тил болмаса, миллет болмайгъаны ачыкъ. Дюнъядагъы алты минг тилни жумада бири тас бола дегенде, ана тилибиз къумукъ тилге де шо балагъ къобармы экен деген рагъатсыз ойлар бизин талчыкъдырмай болмай.

Дюнъяда бир инсан да ёкъдур оъзю къайсы буса да бир миллетни, халкъны, тухумну вакили экенине гёкюнеген. Инсан шолай къурулгъан, яралгъан. Тилге сююв де – халкъгъа, Ватангъа, анагъа, ата юртгъа, бирче ойнагъан къурдашларынга, оьсген орамынга аминлик деген зат. Шо аминликни сакъламакъ учун эринме ярамай. Гъар адам оъз еринде къолундан гелеген гъаракатын этип турма герек. Озокъда, гележекде дюнъялыкъда, гиччи халкъланы тиллери унутулуп, санавгъа уллу халкъланы тиллеринден беш-алты тил къалажакъ деген ойлар да ёкъ тююл. Яшав ёлу талапланы шолай салагъан сонг, бир умуми тюрк тил сама къалыр деген умутлар да бар. Буса да лап кёп «къапас урулгъан» тиллени бири Дагъыстанда къумукъ тил деп эсиме геле.

Биринчиси, къумукъ халкъны кёп яны шагъарларда ва шагъарлагъа ювукъда ерлешген. Шо себепден башгъа миллетлер булангъы къатнашыв кёп. Сюйсе де, халкъыбыз, сюймесе де, сёйлевде орус тилге гёчебиз. Олай болгъанда, ана тилде сёйлейген, охуйгъан ва язагъан район газетлирибиз ва мактапларыбыз къала.

Мактапларыбыздагъы гъал да къувандырар йимик тююл. Орус тилден къайры бары да дарслар башлапгъы класларда ана тилде юрюле эди. Гъали гъал бюс-бютюнлей терсине. Ондан къайры да, жумада болагъан беш къумукъ дарсдан экиси къалды. Гиччи класлагъа уьч сагъат

ингилис тил къошулду. Озокъда, о тиллеге де ёкъ къаршылыгъыбыз. Гькуматны законларыдыр. Буса да ана тилге зарал этмей къойгъан буса яхшы тююлмю эди?

Жумадагъы 168 сагъатны алтмыш-етмиши юхугъа гетип, къалгъан юз сагъатны уьчюсюнде, кёп айтгъанда, дёртюсюнде тююл яшларыбыз ана тилде сёйлемей буса, тил унутулмай боламы? О дарсланы боюнда да яшланы барысы да актив кюйде ортакъчылыкъ этип, ана тилде сёйлеп турмай чы. Нечакъы яшны хозгъама къарасакъ да, оланы да бар чы сёйлемей турагъанлары. Ата-аналар да орусча сёйлей буса (о гъалны биз гёрюп турабыз), телевизорда да, компьюттерде де орус тилни эшитип тура буса, башгъа тиллерден яшланы англаву болармы?

Шу масъалада ата-ана да айыплы. Яшлагъа уьйде ана тилде сёйлеме герек. Шу аврув алда шагъарларда бола эди буса, гъали юртлагъа юкъгъан. Ана тилде бар сёзлени де орус тилде айталар. Савлай жумлалар орусча айтыла. Гюнню кёп заманын яш уьйде оьтгере буса, ата-ананы сёйлевюнден уьлгю алынмаймы? Бу ерде мактапгъа бары да айыпны салсакъ, тюз болмас.

Ярым миллион къумукъну агълюлеге пайласакъ, орта гъисапда юз минг ожакъ бардыр. «Ёлдаш» газетге язылгъанланы санаву дёрт мингден оьтмей. Китаплар да, журналлар да, газетлер де охумай бусакъ, жумада 45 минут тююл юрюлмейген къумукъ берилишге де къарамай бусакъ, озокъда, гъал бузукълашажакъ.

Къарап, дамагъыбыз чыгъа мычыгъышлагъа, татарлагъа, башкъыртлагъа. Гюнню узагъына ана тилинде берилеген каналы бар. Оларда адам къарар йимик тюрюл-тюрюл

берилишлени гёрсетелер.

Озокъда, Дагъыстанда миллетлер кёп. Барына да айрыча канал берип юрютме харж да етишмейдир. Буса да бар чы мадарлы адамлар, далапчылар. Олагъа да ярай чы халкъы учун харж этмеге. Гюнде эки-уьч сагъат телевизоргъа къарамайгъан гиши ёкъдур. Инсанны гъаваслыгъы, муштарлыгъы бугюн неведир – она шо ерге бакъдырылма тюше гъаракат. Бир болмаса, бир сама ана тилде берилеген берилишге къаралмасмы дагъы, концерт болсун, шаирлер, башгъа белгили адамлар булан ёлугъувлар болсун.

Авлетлерибизге болсун, уьй жанлагъа болсун, ана тилде атлар къойма герекбиз. Гъар-бир затда къумукълукъ сезилме герек. Тарзан, Тузик, Бобик демей, Акътёш, Къаравуз, Талгъыр, Акъбилек деп атлар къойса, арив туюлюмю?

Озокъда, тилни уьстюнде ишлейген алимлерибиз, адабиятчыларыбыз кёп иш этелер. Янгы-янгы китаплар чыгъа, «Тангчолпан», «Дагъыстанлы къатын», «Къарчыгъа» журналлар, «Ёлдаш» ва район газетлер де озлени къошумун эте. Буса да, къарагъанда, шолар да азлыкъ эте. Ону себеби де – газет, журнал, китап охуйгъанлар сийрек ёлугъа.

Бу ерде кёп зат мактапдагъы муалимлени гъаракатындан гъасил бола. Кант этип турмайлы, жаны-къаны булан яшларда ана тилге сюювюн уятма герек. Шо сююв уянгъан дегенде, ону артдырмакъны гъаракатын этме, тюрлю амалларын излеме тюше.

Башлапгъы класлардан тутуп, къужурлу ёммакълар, хабарлар булан яшны оюн елемекни къастын этме герек. Бир асарда да яшгъа англашылмайгъан сёз къалма тюшмей. Алданокъ сёзлюк иш булан гъазирлик гёрюп, сонг асаргъа гёчме тюше.

Беш-он йыл алда – ширю болсун, поэма болсун яда проза асар болсун – дёрт-беш

сёзню баянлыгъын берсе бола эди буса, гъали отуз-къыркъ сёзню маънасын англазма тюше. Сёзлюк иш булан дарсланы кёп яны гетеген болуп тура. Асарны анализине заман аз къала. Ана тил дарсланы гъарисинде сёзлюк иш болма герек. Бир дарс да оьтме тюшмей охувчу етти-сегиз янгы сёзню маънасын ва тюз язылышын билмейли. О сёзлени къоллап, олар булан сёз тагъымлар ва жумлалар тиздирип, беклешдирип иш де болма тюше.

Ана тил дарсланы тарих асарлар булан тыгъыс байлаву болма герек. Къумукъ халкъны миналы ерлерини – Алмалы, Шавхал-тирмен, Тёбе, Ишарты, Темиркъую ва шолай да хыйлы юртланы атларын Алмало, Тюбе, Ишкарты, Тимиргое, Шамхал-термен, Кумторкала болма къойсакъ, гележекде шо ерлерде къумукълар болма да болгъанмы деген суал тувмасмы?

Бир-бир миллетлер къыркъ-элли йылланы узагъында тилин тазалай гелгенлер. Кремльде болгъан бир уллу генгешде де, гъукуматыбызны башын тутгъанлар да эшите туруп, бир къатынгиши орус тилге консенсус деген сёз негер тарыкъдыр согласие деген къулакъгъа да арив чалынагъан сёзюбюз бар тура деп, дагъы да беш-алты сёзню де мисалгъа гелтирди. Бизге буса ону Абусупиян Акаев айтгъанлы юз йыл бола.

Ахырда, оьрде эсгерилген ойларымны жамын чыгъара туруп, тилге къуллукъ этме гереклени борчларын эсгерме сюемен. Мактапларда муаллимлени гъаракаты артып, ана тилни байрамлары, жумалыкълары, белгили адамлар (шаирлер, язивчулар, алимлер, пасигъ тили булангъы уллулар) булан ёлугъувлар оьтгерме герек.

Яшланы тарихде болгъан, къумукъланы белгили къагъруманлары Солтанмутну, Йырчы Къазакъны, Уллубийни, Жалалны, Зайналабитни ва шолай да кёплени яшав мисалларында тарбиялама герек.

Ана тилден ва адабиятдан тематикалы ва дарслыкъ планлар къайсы тилде язылма тюше – орусчамы яда ана тилдеми?

Журналыбызны биринчи номери чыкъгъан сонг, «Бизин тил» къурумну ортакъчылары, къумукъ районлагъа барып, ана тил ва адабият дарсланы муаллимлери булан ёлугъувлар оьтгерди. Шо ёлугъувларда муаллимлени янындан къурумубуз ва журналыбыз булан байлавлу кёп масъалалар гётерилди, арагъа тюрлю пикрулар чыкъды, пайдалы таклифлер берилди. Озокъда, шоланы бириси де тергевсюз къалмас, барыбыз да бирлешип, шоланы чечип болагъан ёлларын ахтарарбыз. Журналны бу номеринде муаллимлерибиз инг де кёп гётереген масъалалардан бирисине айрыча тергев бакъдырма сюебиз – школадагъы тематикалы ва дарслыкъ планлар орус тилде язылма тюшеми яда ана тилде язылма тюшеми.

Бу масъала муаллимлеге яллыкъ бермейгени эки-уьч йыл боладыр. Гъали болгъунча ана тилни ва адабиятны муаллимлери оьзлени шо тематикалы ва дарслыкъ планларын ана тилинде язып гелген. Бир гесекден берли буса шоланы орусча язма герек деген талап арагъа чыкъгъан. Шо талап, сайки, ана тил ва адабият дарсланы тергейгенлер учун онгайлы болсун деп этилген. Амма бугюнге ерли шо талап къайдан чыкъгъанына жавап берип болагъан адам чы гёрюнмей. Шо масъаланы гъатта Дагъыстан Республиканы Билим берив ва илму ишлеге къарайгъан министерлигине барып, хас кюйде ахтаргъанлар да бар, шо идарада да тематикалы ва дарслыкъ планлары орусча язма герек деген документ табулмагъан.

Бу масъалагъа байлавлу оьзюбюзню оюбузну да айтайыкъ. Биринчилей, тематикалы ва дарслыкъ планлары орусча язмакъ деген талап адилсиз, терс талап экенликге бир шеклик де ёкъ. Неге туююл де, шо талапгъа рази де болуп, шону къабул этсек, бирядан ана тил ва адабият дарсланы тергеме гелгенлер дарсланы орусча юрютююз деген талап салма башламасмы?! Ондан къайры да, бу ерде бары затдан алда дарсланы тергейгенлени онгайлыкълары гёз алгъа тутулма тюшеми, ёгъесе оьзю ана тил ва шо тилни дарсдагъы ортакъчылары (муаллим ва охувчулар) гёз алгъа тутулма тюшеми?! Экинчилей, буссагъат тематикалы ва дарслыкъ планлары орусча язмакъ деген талапны къабул этмейли, алдагъы кюйде (болмагъа тарыкълы кюйде!) ана тилде язып юрюйгенлер бар. Бизин ёлугъувларыбызны вакътисинде, мисал учун, Магъачкъаладагъы ва Бабаюрт райондагъы муаллимлер шо язывланы ана тилде юрютегенин айтып бердилер. Демек, бу факт тематикалы ва дарслыкъ планлар ана тилде язылмакъ дурус ёл экенликни бирдагъы керен де исбатлай. Гъасили, тематикалы ва дарслыкъ планлагъа байлавлу бу талап болсун неде оьзге талап болсун, биз ойлашагъан кюйде, муаллимлер чиновниклени оьрден тюшюрюлеген талапларын иннемей къабул этип турмайлы, оьзлени ихтиярларын адилли, законлу ёлларда якълап билме тюше.

Гъайбулла ГЪАЙБУЛЛАЕВ

Тилин унутгъан – талигъин ютгъан

Гъалиги девюрде ана тилге яшёрюмлени янашагъан кююне къарагъанда, яш наслу оъз тилин унутуп да бите бара бугъай деп ойлаша къалабыз. Тюзю, жагъиллени арасында да бар ана тилин билме сюегенлер, уйде де, къырда да ана тилинде сёйлемей, орусча сёйлейгенлеге айып этегенлер. Тек олайлар аз.

Ана тил масъаланы агъамиятлыгъын бары да халкъ англамайдыр деп эсиме геле. Бизкъумукъларбыздабашгъамиллетденбиз деп къычыргъан булан, тёшюне къагъып айлангъан булан къумукъ боламы, оъз ана тилинде адамшавлу сёйлеп билмей буса? Тил масъаланы уллу алимибиз Абусупиян, биринчи ерге салып, ана тилинде китаплар чыгъарып гетген. Шону гъатта жан берип, жан алагъан масъалагъа тенгleshдирген.

Артдагъы вакътилерде оърдеги къурумларда да, тил алимлени арасында да ана тил масъаланы агъамиятлыгъы гъакъда кёп айтыла. Адабиятны, маданиятны, инчесаниятны, сонг да ана тиллерде чыгъагъан газет-журналлагъа тергевню ва кёмеклени гючлендирме герек деп Дагъыстанны ёлбашчыларыны янындан да айтыла бола.

Бираз алларда Россияны илмулар академиясыны Дагъыстан илму центрыны президиумуну илму советини жыйынында Дагъыстанны Башчысы Р. Абдулатипов билдиргени йимик, Совет Союзну девюрюнде школаларда ана тил дарслагъа бакъгъан якъда 4-нчю класгъа ерли бир-эки дарс орус тилде, къалгъанлары буса ана тилде юрюле эди. Бешинчи класгъа чыкыгъанда кёбюсю дарслар орус тилде бола. Ана тилин де, башгъа тиллени де билмеге герек.

Дагъыстан – кёп миллетлер яшайгъан ер, Конституциябызда да аслу пачалыкъ тил

деп орус тил эсгериле. Буссагъат республикада яшайгъанлар 32 тюрлю тилде сёйлей, 14 тюрлю тилде газетлер ва журналлар чыгъа.

Буссагъат алимлери ана тиллеге байлавлу законну уьстюнде ишлеп тура. Эгер шо закон къабул этилсе, ана тиллеге бакъгъан якъда тергев яхшы янына багъып алышынып гетме, гъатта школаланы охуп битдиргенлер оър охув ожакълагъа тюшегенде ана тилинде экзамен берме борчлу болажакъ.

Ана тилге бизин адамлар нечакъы да гъайсыз янаша, оъзге масъалалар арагъа чыгъып, ана тилни сакълав, миллетни гележеги экинчи плангъа тюше. Бизин тилибиз ярлы тил деп айтмагъа сюегенлер де табула. Ана тилинде сёйлеп билмейгенлер айта шолай. Шолайлагъа къумукъ адабиятны китапларын охума, къумукъ спектаклге къарама, бырынгъы къумукъ йырлагъа тынглама герек. Ана тилде сёйлейгенде де, концертлерде ва вечерлерде къумукъ сёзлени ярты-ярым этип сёйлемеге ашив тюгюл.

Гъар ким оъз ана тилибизни сакълавгъа нечик къошум этип болабыз? Инг башлап, гелигиз, бир миллетли адамлар бар ерде ана тилибизде сёйлейик. Шо буса биз ана тилибизге, миллетибизге сый этивню бир мисалы. Сонг, экинчилей айтгъанда, ана тилде чыгъагъан газетлени-журналланы язылып алып охума тарыкъ. Милли печать къуралы, театры, маданияты болмагъан халкъдан халкъ болмай. Уьчюнчюлей, гъали Интернетни имканлыкълары кёп. Шонда къумукъ группалар, къумукъ газетлени, къумукъ очарланы сайтлары бар. Олар булан таныш болмагъа герек.

Ана тилин унутгъан адам – талигъин унутгъангъа тенг бола. Тарихге бакъгъан якъда да шолай.

Ана тилибиз сакълансын учун

Тёбенде берилеген макъала – Къарабудагъгентдеги гимназияны 11-нчи класыны охувчу къызы Нарият Алиеваны 2015-2016 охув йылда «Ана тиллеге экинчи тыныш» («Второе дыхание родным языкам») деген республика конкурсда биринчи ерни алгъан сочинениеси.

Бугюнлерде Нарият – Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлюгюню 1-чи курсуну студенти.

Ана тил... Бу сёзлени айтгъандокъ гъар адамны юрегинде анасына, ата юртуна, оъз элине бакъгъан сюювю, сагъынчы, оъктем-лиги тувулуна. Ана тилибиз – лап да уллу жан азыгъыбыз, хазнабыз. «Халкъ болмаса, тил болмайгъаны булай да англашыла, тек тил болмаса, халкъ болмайгъанны унутмагъа ярамай», – деген къумукъ алим Жангиши Магъамматович Хангишиев.

Къумукъ тил тюрк тиллени инг де бек сакълангъан тиллерини бириси. Къумукълар дюнъяда Якутиядан башлап, Китай да-зугъа ва Сауди Арабиягъа ерли бирев биревню англап, ёл алып бола. Не девюрню алсакъ да, къумукъ халкъчомарт, эркин юрекли, терен ругъ байлыгъы да булангъы халкъ экени гёресен. Шолай терен тамурлу, кёп къардашлы, бай тилибиз булан герти кюйде оъктем болма гъакъыбыз бар!

Ана тил – милли маданиятны, оъзтөречиликни, адабият ва тарихи эсделиклени сакълайгъан гъар миллетни тили ва адатлары. Къумукъ тилни сёз байлыгъы миллетни яшавун-турушун ачыкъ эте.

Бир-бирлерде халкъ арада: «Ана тиллер не ерде тарыкъ?» гъатта «Бир элли йылдан сонг ана тилин билегенлер де къалмажакъ», – деген бир-бир ойлар, бош лакъырлар да арагъа чыгъа. Шолай ойлар булан мен бирдокъда разилешмеймен.

«Вёре, сакъ! Вёре, сакъ! Къопмасын балагъ –

Къумукъ атыбызны язмасын ташгъа.

Бугюн бетибизге телмирген бала,

Ана тилибизде сёйлейик яшгъа», – деген чебер тилни устасы Анвар Гъажиев.

Шо сёзлер булан разилешмей болмайман. Артдагъы девюрде глобализация деп айты-

лагъан гъал таъсир этип, аз санавдагъы миллетлер бир-бирине къошулуп, оъзтөречилигин тас этип къоймакълыкъ бар. Ондан къайры да, кёп миллетли Дагъыстанда кёбюсю ата-ана оъз яшларына «культурный» болабыз деп, ана тилинде сёйлемей, гъатта уйде де орус тилде сёйлей. Дагъы да тилибизге зарал гелтиреген бир уллу четимлик: ана тиллерден дарс береген муаллимлерболма сюегенлер аз бола. Жагъиллер муаллим касбуну сайламай, сайлагъанланы буса билими осал бола. Шо гъал мени юрегимни бек гъалеклендире, талчыкъдыра. Оъзюме: «Гъалны алышдырмакъ учун биз не этип болабыз?» – деген соравну беремен.

Ата-бабаларыбыздан гелген варислик ана тилибизни асырап, аяп-сакъламакъ – бизин тувра борчубуз. Ону гелегеги де, бугюнгю гъалы да бизден гъасил бола. Яшавда не ерни тутсакъ да, шо борч бизин алдыбызда къала. Неге тюгюл, бу тилде анам биринчилей магъа «балам» деп ушангъан, биринчилей мен «анам» деп сёйлегенмен.

Мен ойлашагъан кюйде, ана тилибизни асырап-аяп сакъламакъ туврадан борчлу экенин гъар адам оъзю юрегинден англама герек. Янгыз англап да къоймайлы, ону агъамиятын артдырмакъ учун къолундан гелеген гъаракатын этме тюше. Шолай болсун учун, биринчилей ана тилге сююв анасыны тилинден сингип, агълюде тарбияланмагъа герек. Сонг охув ожакъда, ондан сонг буса жамият арада оъсме герек. Ана тилни тазалыгъын сакълап, билегенибизни оъзгелеге англатьп, гележекни талигъын бугюн топлама гъаракат этсек, бетибиз ярыкъ болур.

Мен ойлашагъан кюйде, ана тил – жанлы бир ниъмат! Тил масъалаларда биринчи ерде

агълют окътагъан. Ана тилибизни уьлгюлерин яшлар биринчилей аьлюден ала. Ана тилге сююв биринчилей «балам» деп, къакъкъ йыргъа айландырып, яшны къулагъына тамдырып, инг башлап нарыстаны, яшны тарбиялав булан байланма герек.

Къумукъ тил оьле, сёне дейгенлеге: «Оьз тилигизни сююгюз, аяма уьйренигиз, ону къонгуравлу сесин, макъамын сезип, санларыбызгъа сююв сырлар булан сингдирип, гележекге яшларыбызгъа бизден варисликге сакълагъыз», – деп айтма сюемен.

Бизин охув ожагъыбызда биринчи класдан башлап муаллимлер охувчуланы къумукъ тилни халкъ авузяратьвчулугъуну къужурлу байлыгъына гийирип, къакъакъ йырлардан, алгъышлардан башлап халкъ оюнларына ерли таныш эте, уьйрете. Орта класларда буса «Мени элим» деген, сонг «Мени агълю тамурларым» деген темалагъа гёре къумукъча проектлер этебиз. Уллу класларда буса, бизин Гимназияда программада берилген сагъатлагъа къарамайлы, гъар заман ана тилге багъышлангъан ишлер юрюлюп тура. Къумукъ тилни абурун гётеривде, ону оьзге тюрк тиллер булан байлавлукълары гъакъда бизге муаллимлер англатывлар бере, далиллер гелтире.

Къумукъ тилден в адабиятдан дарс береген муаллимлерибиз бизге, охувчулагъа, гъакъыллы насигъатчылар да дюр. Олар биз этген яхшы ишлерибизден де сююне, яманыныбызгъа яна, экинчи аналарыбыз йимик янаша. Шо саялы да мен оланы атларын уллу абур булан эсгеремен. Мени инг де яхшы, бай сынавлу, бютюн Дагъыстангъа аты белгили муаллимим Мусаева Ругъаният Атакъовна шолайлардан бири. Яш чагъымдан тутуп гележек касбумну гъакъында кёп ойлаша эдим. Ругъаният Атакъовна буса менде ана тилге бакъгъан сюювню учгъунларын эс этип, магъа ана тиллени муаллими болмакъны таклиф этди. Шо гюнден башлап ана тиллерден, адабиятдан олимпиадаларда, чебер ярышларда ортакъчылыкъ этемен. Алдынлы

ерлени алгъанда буса, мени ана тиллеге бакъгъан сюювом бирден-бир арта. Мисал этип айтгъанда, гъар йыл мен ана тилден олимпиадада ортакъчылыкъ этемен. Дагъыстан пачалыкъ университет оьтгерен «Абитуриент ДГУ» олимпиадада буса оьтген йыл экинчи ерге ес болдум. Бу йыл да ортакъчылыкъ этмеге къастым ва алдынлы ер алажакъгъа умутум бар.

Бу йыл буса ону ёлбашчылыгъы булан биз, сиптечи группа да къуруп, бир пайдалы ишни яшавгъа чыгъармагъа гёз алгъа тутдукъ. Шону учун биз проект де къуруп, арагъа салып ойлашдыкъ. Проектге гёре, Ана тиллени халкъара Гюнюне багъышлангъан бир уллу мажлисоьтгерме токъташдыкъ. Онда биз белгили алимлерибизни, шаирлерибизни, жамият чалышывчуларыбызны, Къарабудагъгент районну бары да идараларыны ёлбашчыларын, бары да школаланы охувчуларын чакъырдыкъ. Инг де тизивю – бизин байрамыбызгъа Мычыгъыш республиканы Борагъан юртундан гелген къонакъланы да къабул этдик.

Биз оьтгерен ишни аслу мурады – къумукъ тилни терен тамурларыны гъакъында, белгили адамларыбызны гъакъында айтмакъдан къайры, охувчуланы юреклеринде Ватангъа, ана тилге сююв, оьктемлик гъислер тувдурмакъ да болуп токътагъан эди. Ондан къайры да, оьтгерилген байрам тыш республикада яшайгъан къумукълар булан бир къурдашыкъны кёпюрюдей болуп токътады.

Мени ана къумукъ тилимни Дагъыстанда, Кавказда, Россияны, гъатта сав дюньяны оьлчевюнде, уллу даражасы баргъа мен оьктеммен. Оьктемлигимни мен яшавумну гъар мягълетинде, гъар абатынд агёрсетемен, гележекде де гёрсетежекмен.

Я Аллагъ, ата юртун, ана тилин унутгъанлардан, ана элин танымайгъан манкъуртлардан болмайыкъ. Шолай болмас учун, иннемей де турмайыкъ, ана тилибизни абурун сакълайыкъ, якълайыкъ!

Ана болмакъ азлыкъ эте анагъа

Мени азиз миллетим! Биз барыбызда билеген кюйде, яшавда болуп турагъан алышынывлар тилибизни гележегине къоркъунчлукъ тувдура. «Мени яшым ана тилни дарсларына юрюмесе ярамаймы?» деген соравну аналаны тилинден аз эшитмейбиз. Къакъакъ йыргъа тынглап оьсмеген нарыстагъа къанна къазакъ йырлар кар этмес. Гъар бир авлет инг башлап ана тилин билме герек. Ана тилге бакъгъан сюовню анасы яшыны юрегине сингдирсе, къумукъ миллетге де, ону тарихине де бакъгъан сюов яшда оьзлюгюнден тувадыр деп эсиме геле. Тил болмаса миллетни тарихи де, адатлары да тас болар. Тарихсиз миллет болмас. Шу ойну теренден ойламай, ана тилине немкъорай янашагъан яш аналар барына талчыкъмайлы болмайман. Къумукъ тил яшына орус тилни уйренме пуршав эте деп ойлайгъанлагъа мисал: ингилис тилни уйренинде орус тил яшгъа пуршавлукъ этмей. Олай болгъанда, ана тили пуршавлукъ этме нечик бола? Бир нече тилни оьз тилидей яхшы билегенлер ёлукъ-

маймы? Гъалиги заманда айрокъда кёп ёлукъа. Шолайлагъа бир тил бириси тилни уйренмеге бир де пуршавлукъ этмеген. Башгъа миллетлени вакиллери(аслу гъалда авар, дарги) оьз тилинден къайры рус тилни де, уьстевюне къумукъ тилни билегенлери де аз ёлукъмай. Оьзге миллетлер уйренме болагъан къумукъ тилибизни яшларыбызгъа уйретме неге къыйын гёребиз?

Бугюнгю миллетибизни гъалына ата-аналар айыплы. Тынглагъанны къулагъына бир арев макъамдай чалынагъан, гёзел, бай, йымышакъ тилибизде сёйлеме уялагъан адамлагъа тамашалыкъ этемен. Ана тилин биле туруп да, яшына орус тилде сёйлейген аналар, аталар да кёп ёлукъа, айрокъда шагъар ерлерде. Олар, яшы орус тилни билмей деп айтма уяла. «Яшым ана тилин билмей,» - деп айтма шолайлар неге уялмай?

Къумукъланы халкъ шаири Агъмат Жацаев шу масъалагъа байлавлу кёп язгъан, гючлю язгъан:

*Ана болмакъ азлыкъ эте анагъа,
Ана тилин сингдирмесе яшына,
Шо хатасы таякъ болуп, таш болуп,
Тиймесе сонг яхшы эди башына!*

Къумукъ халкъ тюзлюкде, эркинликде яшагъан, бир заманда да тилеменген, бай тарихи булангъы, оьзден халкъ. Оьсюп гелеген наслубузгъа шону англатып, тарихибизни уйретме герекбиз. Тек, яшларда ана тилге бакъгъан сюов болмай туруп, бу иш толу кюйде бажарылмас. Булар бары да ана тилден баш алагъаннын ата-ана англама герек. Яш наслу ана тилин уйренме иш

тагълансын учун, школаларда ана тил ва адабият дарслардан береген муалимлер де гъаракат иш гёрсе яхшы болур эди. Ишине юрегин салып, гележек наслуно, оланы къысматын ойлашып ишлесе, мен ойлашагъан кюйде ана тилибизни гъалы алгъа баражакъ. Дарсгъа гъазирлик гёрмек учун да, муалимлеге арт вакъти кёп имканлыкълар чыгъып тура, интернет, соцсетьерде

къумукъ тилде юрюлеген группалар бар. Шолар булан да пайдаланып, китапда берилмеген маълуматланы да къошуп, яшлагъа етишдирсе, дарслар яшлар учун къужурлу ва пайдалы обътегине шеклик этмеймен. Китапда берилген асарны, авторну тувгъан йылларын яшлар озлер охуп да бола, олар охусун учун муаллим, яшланы тергевюн тартар йимик, озлер китапны ачып, охума муштарлы болар йимик маълуматланы тапма герек. Шолай муалимлер де арабызда ёкъ тююл. Къумукъ миллетиме шолай муалимлер гюнден гюн артмакъны ёрайман!

Мени къыйнайгъан, ана тиллеге байлавлу, дагъы да бир масъала бар. Шагъар ерлерде къумукъ тилден ва адабиятдан береген муалимлени аз. Шагъарларда, посёлкларда къумукъ тилни билегенлени санаву йыл

сайын аз бола. Айып яшларда тююл, уллуларда. Ана тилни гъайын этеген, озюнню яшавун школа булан байлама сюегенлер кёп аз. Шагъар школаларда дарс береген муаллимлер дарсларын орус тилде юрюте, къумукъ асарланы охуп, орус тилге гёчюре. Ону да яшлар тилни англамайгъанлыкъдан борчлубуз деп англата. Шо якъдан алгъанда юртдагъы школаларда ишлемеге рагъат. «Яшлар булан ишлеме къыйын,» – деп айтагъанланы да эшитебиз. Тынчлыкъда, парахат яшама сюебиз. Бизин миллетибизни гелегеги бизин яшларда. Яшларыбыз ана тилни билмей туруп, миллетибизни гелегеги агъ урар гьалда. Шону да англай туруп, биз нечик тынчлыкъда яшап, парахат юхлама болабыз?

Къумукъ тилни орфографиясы

Гиришив

“Орфография” деген сёз бизге орус тилден гелген. О сёз оъзю эки грек сёзден этилген: орфос (тюз, дурус), графо (язаман). Алда, арап алфавит къолланагъан девюрде (1928-нчи йыл болгъунча), шо маънада «имла» деген арап сёз де къолланып тургъан. Гъалиги къумукъ тилде “орфография” терминни маънасында “тюзъязыв” деп къумукъ терминни къолламагъа ярай.

Орфография деген сёз сынавда эки маънада къоллана:

1. Орфография – тюз язивну токъташдырылгъан къайдалары ва оланы жыйымы.

2. Орфография – оъзю тюз язив процесси, язивда орфография къайдаланы сакълав. Бу экинчи маънада, мисал учун, “Ону орфографиясы осал”, “Орфографиясы сынтыкълай” деп айтылмагъа бола.

Илмуда орфография булан тыгъыс байлавлу бирдагъы бир тармакъ бар – графика. Орфография ва графика – башгъа-башгъа илмулар, оланы гъарисини оъзюню ахтарагъан объекти бар. Орфография сёзлени ва оланы гесеклерини (тамурланы, къошумчаланы) тюз язив къайдаларын токъташдырагъан илму буса графика тилни авазларын язивда гёрсетеген къайдаланы, кюйлени токъташдыра, демек, аслу гьалда алфавит булан машгъул бола.

Орфография къайдаланы токъташдырагъанда, графиканы гьисапгъа алмаса бажарылмай, неге тюзюл оланы экисини де ахтарагъан объекти бир – язив.

Орфографияны бир-бир масъалалары графикадан асылы болагъанны гёрсетмек учун бир-эки мисал гелтирейик.

1. Къумукъ алфавитде я, ю, ё, е гъарплар болмагъан буса, шоланы орнунда (эки аваз айтылагъан ерлерде) йа, йу, йуь, йе, йо, йоь языла болгъан буса (орус алфавитни къабул этген сонггъу башлапгъы йылларда шолай язылып да тургъан), нечик болар эди? Къумукъ сёзлерде шо гъарпланы язылышына байлавлу орфография къайдалар оъзюгюнден тайып къалар эди; ь, ь гъарпланы язылышына байлавлу къайдаланы алышдырмагъа тюшер эди, неге тюзюл “дюнья”-ны орнуна “дунья”, “атъёкъ”-ну орнуна “атюкъ” язылса, шо белгилер тарыкъ болмай.

2. Къумукъ алфавитде щ гъарп бар. 1978-нчи йыл чыкыгъан орфография сёзлюкде шо гъарп булан язылагъан сегиз сёз берилген: шёлк, щёлочь, щётка, борщ, щи, ящик, плащ, овощ. Эсгерилген сёзлени дёртюсюнден къайрысы (ящик, плащ, борщ, щётка) гъалиги къумукъ тилде къолланмай, шоланы да айтылагъан кюйде ш гъарп булан язса (ящик плащ, борщ, шётке), алфавитде щ гъарп болмаса да ярайгъаны ачыкыгъа чыгъа.

Белгили болгъаны йимик, язив (графика) тюрлю-тюрлю болмагъа ярай, масала: идеография язив (бир сёзню бир белги-иероглиф булан гёрсетив – китаи тилде), бувунлу язив (бувундагъы бир-бир авазланы язивда гёрсетмей къоягъан къайда), гъарплы язив (авазланы-фонемаланы айры гъарплар булан гёрсетип, гъарпланы къошуп охуйгъан къайда – гъалиги къумукъ язив шолай). Орфография къайдалар язивну шо тюрлюлеринден де асылы бола.

Орфографиягъа теренден тюзюнемек учун къумукъ графиканы тарихинде болгъан

аслу алышынывланы мунда гёзден гечирсек, пайдалы болар.

Къумукълар озлени тилинде язмакъ учун юз йыллар бою арап алфавитни къоллап тургъаны белгили. Арап алфавитни къоллап, арап тилде язылмай, башгъа тилде язылгъан буса, шолай язывгъа ажами (ажамча языв) деп айтыла болгъан.

Арап алфавит арап тилни къурулушуна къыйышдырылып яратылгъан. Тюрк тиллер (шоланы арасында къумукъ тил де), арап тил булан тенглешдиргенде, бютюнлей башгъа къурулушу булангъы тиллер. Масала, арап графика да созукълар язывда гёрсетилмей къалмагъа да ярай, гёрсетилсе де, шолардан янгыз уьчюсю (а, у, и) гёрсетилмеге бола, шолар да сёзню уьстюне яда тьбюне салынагъан къысгъа гъызлар (гъаракалар) булан языла. Къумукъ сёзлерде, айры алгъанда, [и]-ни гёрсетеген белгини [и], [э] деп, [у]-ну гёрсетеген белгини [у], [о], [оь] деп охумагъа шарт яратыла. Масала, къол деген сёзню айры алгъанда къол, къул деп охумагъа бола, неге тьгюл къол деп язылып, уьстюне [у]-ну гёрсетеген гъарака салына ([о]-ну гёрсетеген гъарака арап графикада ёкъ). Къумукъ тилде буса сегиз созукъ бар ва бизин тилни фонетика къурулушу сегиз де созукъ авазны гъарисин айры гъарп булан сёзню ичинде гёрсетгенни талап эте. Ондан къайры да, къумукъ тилдеги бир-бир тутукъланы (г, ч, нг, ж, п, ц) язмакъ учун арап алфавитде гъарплар ёкъ (шолай тутукълар арап тилде къолланмай, шо саялы да гъарплар ёкъ). Башлапгъы вакътилерде арап алфавит алышдырылмай, бар кьюнде къолланып тургъан. Шолай болса, арап алфавит булан къумукъча язывда, ва айрокъда охувда, хыйлы четимликлер тувулунагъаны ачыкъ. Шо саялы да, арап алфавитни тюрк тиллени аваз къурулушуна къыйышдырмакъны масъаласы арагъа чыгъа.

Арап алфавитни къумукъ тилни аваз къурулушуна къыйышдырмакъ учун шулай аслу масъаланы чечмеге герек болгъан:

1) къумукъ тилдеги ы, уь, о, оь, э созукъланы гёрсетмек учун айры гъарплар белгилемек;

2) ч, нг, п, г, ж, ц тутукъланы гёрсетеген гъарпланы токъташдырмакъ;

3) гъаракаланы тайдырып, созукъ авазланы сёзню ичинде язагъан къайданы къабул этмек.

XX асруну башында шолай реформа этиле, демек арап алфавитни тюрк тиллени аваз къурулушуна къыйышдырагъан алышынывлар бола. Къумукъ тилде шо реформа Абусупиян Акаевни аты булан байлавлу. Абусупиян Акаев 1903-нчю йылдан тутуп яшланы янгы къайдада охутмагъа башлай ва 1909-нчу йылда янгы къайдагъа гёреязылгъан Иршадуссибьян (къумукъчагъа гёчюрсе: “Яшланы тьзлев, уьйретив”) деген алифба (букварь) китабын басмадан чыгъара.

Болса да, Дагъыстанда Совет гьукуматы орунлашгъынча бу реформа мекенли бегимей, эсги къайдада язылгъан китаплар реформадан сонг да чыгъып тура (шоланы арасында Абусупиян Акаевни озьню китаплары да бар). Янгыз 1920-нчы йылда арап алфавитни реформасы беклешдириле. Биринчи совет газетлер (масала, “Ишчи халкъ”), совет язывчуланы биринчи китаплары шо алфавитде язылып чыкъгъан (Алимпаша Салаватовну “Биринчи гесек” деген китабын мисалгъа гелтирмеге ярай).

1920-нчы йылларда арап алфавитден латин алфавитге гёчмекни масъаласы салына. Шо масъаланы чечмек муратда 1922-нчи йылда Совет гьукуматны янындан “Янгы тюрк алфавитни комитети” къурула (комитетни ёлбашчыларыны арасында Ж. Къоркъмасов да болгъан). 1926-нчы йылда Бакю шагъарда оьтгерилген Тюркология съездде СССР-деги тюрк халкълагъа латин

алфавитге (“Янғалиф”) гечмек таклиф этилеген кьарар чыгъарыла. Къумукълар латин алфавитни кюрчюсюнде кьурулгъан янгы язывгъа 1928-нчи йылда гечген.

20-нчы йылларда бу масъалагъа байлавлу язылгъан макъалаларда, китапчаларда, Тюркология съездде ва Комитетни жыйынларында болгъан чыгъып сёйлевлерде, арап алфавитни кьоюп, латин алфавитге гечмекни себеплери гьакъында да айтыла. Шо себеплени аслуларын айырса, экисин гёрсетмеге бола.

1. Арап алфавит эги культура булан байлавлу, халкъланы европа культурагъа ювукълашывуна, социалист идеологияны мюлк этивюне пуршав бола.

2. Арап алфавит арап тилни кьурулушуна гёре яратылгъан, тюрк тиллени аваз кьурулушуна кьыйышмай (бу пикру гъали де оьмюр сюрюп тура).

Гъали биз экинчи себеп онча тюз гёрсетилмеген болгъан деген ойгъа гелебиз: озокъда, арап алфавит, бар кююнде алынса, тюрк тиллени аваз кьурулушуна кьыйышмай, тек о, реформа этилип кьыйышдырылгъан чы. Айтагъаныкъ, аслу себеп биринчиси болгъан.

Янгы алфавит аз йыллар (1928-1938) къоллангъан; ондан кьайры да ону девюрю адабиятыбыз ва культурабыз учун кьыйынлы болгъан, 30-нчу йыллагъа тюшген, шо саялы да латин алфавитде язылып кьалгъан варислик бай тююл.

Латин алфавит язывну масъаласын бютюнлей чечмеге бажармагъан, неге тююл янгы алфавитге гечгенде янгы четимликлер тувулуна: техника четимликлер (печать этмеге машинкалар, типография онгайсызлыкълар), школада ана тил ва орус тил дарсларда башгъа-башгъа алфавитлени уйренмеге тюшегенлик ва ш. б. Буланы барысын да гьисапгъа алып, 1938-нчи йылда орус алфавитни кюрчюсюнде янгы алфавит

къабул этиле. Бу ерде бир затны тергевге алмагъа герек: орус алфавит халкъгъа оьрден, “гючден” берилмеген, бизин шартларда о болмаса болмайгъан, бир объектив процесс гьисапда гелген.

Къумукъ алфавитде 39 гьарп бар, шоланы алтысы (гь, гь, кь, нг, оь, уь) орус алфавитде ёкъ, къумукъ тилге хас авазланы гёрсетмек учун яратылгъан.

Гъалиги къумукъ алфавитде, гьатта латин алфавит булан тенгleshдиргенде де, хыйлы кемчиликлер бар. Орфографияны камилleshдирив графикадагъы кемчиликленн тайдырыв булан да байлавлу, шо саялы оланы аслуларын эсгерейик.

1. Алфавитде эки къабат гьарплар бар (къ, гь, гь, нг, оь, уь). Бир авазны эки къабат гьарп булан гёрсетнв, кьайсы графикада болса да, кемчилик гьисаплана. Олар, бир ягъындан, ерни кёп ала, бирдагъы ягъындан, охутувда четимлик тувдура.

2. Тюрлю къуллукъланы кютеген я, ю, е, ё гьарплар бар. Масала, ю гьарп [уь], [йу], [йуь] авазланы гёрсетмеге бола. Булай гьал тилни уйренивде ва уйретивде зарал гелтире, масала, юн деген сёзню бир-бир ерлерде [йун] деп охулмай, [йуьн] деп охулагъанын англатмагъа тюше. Шо гьарплар бир-бир гезиклерде созукъ авазланы “ютуп” кьоя.

3. Башгъа-башгъа авазланы гёрсетмеге болагъан гьарплар да графиканы кемчилиги бола, масала, жыжым деген сёзде ж гьарплар бир авазны гёрсетмей, бир-бир охувчулар жыжым, жыйын йимик сёзлердеги ж гьарпны “журнал”-дагъы [ж] йимик охуйлар.

4. Алфавитдеги гьарпланы санавуну белгили агъамияты бар. Тайдырса да ярайгъан гьарплар алфавитде болмагъа тюшмей. Щ гьарпны масъаласы шолай. Орфография сёзлюкде шо гьарп булан язылагъан сегиз сёз бар (щёлок, щёлочь, щи, щётка, плащ, ящик, овощ, борщ). Оланы дёртюсю тююл (борщ, щётка, плащ, ящик)

къумукъ тилде къолланмай. Шо сёзлени плаш, борш, шётке, яшик деп язса, алфавитде щ гъарп артыкъ бола.

Тюрк тиллени алфавитлериндеги кемчиликлеге тезден тергев берилген, тек бу масъала гъали де чечилмеген кюйде къалып тура.

Латин, сонг буса орус алфавитге гёчмек булан Орфографияны мекенли къайдаларын токъташдырмакъны масъаласы алда токътай. Къумукъ Орфографияны башлапгъы кюрчюлерин салывда Т. Бийболатов, М. Садуллаев, А. Салаватов, А. Батырмурзаев, З. Бамматов гёрмекли ер тутгъан. 1931-нчи йылда “Ёлдаш” газетде чыкъгъан “Бизин тилни имла (орфография) ва сеслени уюшмакъ (сингармонизм) масъалаларына нечик янашмагъа герек” деген макъаласында Т. Бийболатов орфографиягъа байлавлу оьзюню пикуларын айтгъан. Бу макъаласында Т. Бийболатов орфографияда къумукъ тилни аслу фонетика закону болгъан сингармонизмни гъисапгъа алмакъ, орфографиядагъы айрылыкъланы бирлешдирмек, ят тиллерден гелген терминлени къадарын белгилемек ва оланы язылышын токъташдырмакъ йимик гъали буссагъатда да арадан таймагъан кюрчю масъалалагъа къаратгъан.

Латин язывда орфографияны аслу принциплерин анализ этеген китапны 1931-нчи йылда М. Садуллаев язып чыгъаргъан.

Орус алфавитге гёчген сонг, токъташгъан орфография тарыкълы бола ва 1938-нчи йылда М. Темирханов, З. Бамматов, А. Салаватов онгаргъан “Къумукъ литература тилни орфография къайдаларыны жыйымы” чыгъа. Къумукъ тилни аслу къайдалары биринчилей шу китапда токъташдырылгъан. Китапны башында орфографияны принциплерине англатыв бериле, сонг – языв къайдалар. Озокъда, эсгерилген

китапда бары да масъалалар чечилген деп айтмагъа болмай (о заманда шону учун шартлар да болмагъан). Китапда къумукъ орфографияны орус орфографиягъа болгъан чакъы ювукълашдырмакъ мурат тутулгъанлыкъ гёрюнюп тура. Масала, китапны алынган сёзлеге багъышланган бёлюнюнде булай къайдалар бар: 1) орус тилден гелген бары да сёзлер (революциядан сонг ва алда) орусча нечик языла буса, къумукъча да шолай язылмагъа герек; 2) СССР-ни халкъларыны сёзлерини орус тилдеги язылышы сакълана, масала, Гуниб (Гъуниб тюгюл); 3) Арап ва фарс тиллерден гелген сёзлерден къачмакъ, тилде бегилгенлерин буса къумукъ орфографиягъа гёре язмакъ.

Къумукъ тилни биринчи орфография сёзлюгю 1941-нчи йылда чыкъгъан, сёзлюкню язгъан – А. Н. Батырмурзаев.

Орфография масъалаларына хас конференцияларда да къаралгъан. Шолай конференциялар 1931, 1933-нчю йылларда (орус тилден гелген сёзлени язылышы), 1950-нчи (я, ю, е, ё гъарпланы язылышы) йылларда оьтгерилген.

Къумукъ тилни гъалиги орфография къайдалары 1962-нчи йылда оьтгерилген орфография конференцияда къабул этилген ва шо къайдалар ДАССР-ни Министрлер Советини 1962-нчи йыл 14 августда 144 номерли къарарында бегетилген.

Къарарны 3-нчю пунктунда булай гёрсетив бериле:

“ДАССР-ни Охув ишлер министерлиги, Дагъыстанны охув-педагогика издательствосу, республиканы газет-журнал издательствосу, ДАССР-ни Оьр Советини Президиумуну издательствосу, область ва район газетлени редакциялары оьзлени печать ишинде орфографияны янгы къайдаларын тайышывсуз кюйде юрютмеге борчлу.”

1962-нчи йылда оьтгерилген конференцияны кьарарларына асасланып, 1965-нчи йылда янгы орфография сьзлюк чыгъарыла (авторлары – З. Бамматов, А. Магъамматов). 1978-нчи йылда шо сьзлюк, толумлашдырылып, уьчюнчюлей чыгъарыла.

Шолайлыкьда, кьабул этилген орфография кьайдалар гьукуматны закону гьисапда токьташдырыла ва бары да язагъанлар шо кьайдаланы сакъламагъа борчлу.

Орфографияны гьакъында сьйлейгенде, гьар заман адабият тилни гьез алгъа тутмагъа герек, неге тьогюл орфография адабият тилде тьюз языв кьайдаланы токьташдыра; адабият тил белгили кьайдалагъа кьюрчюленмесе, низамгъа салынмай, демек булар бир-биринден айрылмай. Орфографияда “бизде булай, сизде олай”, “бизде тьюз айта, сизде айтмай” йимик пикрулагъа ер екъ. Эгер орфографияда кеп кьаршылыкълар елугъа буса, о адабият тилни мекенли нормалары токьташып битмегенни герсете. Адабият тил, башлап белгили бир диалектге яда диалектлеге кьюрчюленсе де, формалашып битген сонг, о оьзю кьюрчюленген диалектлерден айрыла ва гъали бир диалект де тьогюл, шогъар гере “бизин диалектибиз – адабият тил” демек англавсузлукъ болар. Орфографияда кьабул этилген язылыш, кьайсы диалектге ошаса да, адабият тилни нормасы болуп токьтай.

1. Къара: Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. “Наука”, М., 1982.

Орфографияны принциплери

Орфография кьайдалар низамсыз токьташдырылмагъа болмай, олар белгили бир принциплеге кьюрчюлене. Сьзню язылышында болмагъа болагъан эки яда

экиден артыкъ вариантларыны бирисин, бир кьайдагъа асасланып, сайлап алывгъа Орфографияны принциби деп айтыла. Масала, асыв [асув], асув кьайсы не маънада язылагъаны белгили орфография принципге кьюрчюлене.

Орфографияны аслу принциплери шулардыр: фонетика, морфология, айырыв, мердеш (яда тарих), этимология принциплер. Орфографияны кьюрчюлене кьайсы принцип алынагъаны тилни фонетика ва грамматика кьурулушундан асылы бола, сьйген принципни сайлап кьолламагъа бажарылмай. Къумукъ тилдеги авазларда гелишив (сингармонизм) закону фонетика принципни кьолламакъны, грамматиканы агглютинатив кьурулушу буса морфология принципни кьолламакъны талап эте. Шолайлыкьда, къумукъ орфография эки принципге кьюрчюленген: фонетика ва морфология принциплеге. Оланы экисин де бирлешдирип, фонетика-морфология принциби деп де айтыла.

Фонетика принцип. Сьзлени айтылагъан (эшитилген) кьюде язмакъ фонетика принципге гере язмакъ бола.

Бу елда язмакъ онгайлы герюнсе де, сьзлени бир-бирине байланывунда ва тюрленивюнде кеп четимликлер тувдура. Масала: он беш деген сьзлени бир-бирини артындан арасын белмей айтсакъ, шоланы аслу формалары алышынып, [ом меш] деп эшитиле. Шону йимик онну да, дертню де бир ерде айтсакъ, [оьн нерт] деп, бет деген ва тебен деген сьзлер [беттебен] деп эшитиле.

Шу мисаллагъа ошап, бир-бир гезиклерде бар деген сьз [пар] деп, гел – [кел] деп, кьуш - [гьуш] деп, гюн – [гюл] деп эшитиле (масала: [ал-пар], [ал-кел], [къара-гьуш], [гюл-люк]).

Сьйлевде авазланы алышынагъанлыгъына дагъы да кеп мисаллар гелтирге ярай. Тек тилде болагъан алышынывлар бир авазны башгъа

авазгъа айланмакълыгъы булан битип къалмай; къбюсю гезиклерде аслуда бар аваз тюшюп къала яда ёкъ аваз гелип де къала. Масала: бойну акъ деген сёзлер бир ерде айтылгъанда, у тюшюп, [бойнакъ] болуп къала; къайгъырмас дегендеги гъ тюшюп, къайырмас бола.

Шунда эсгерилген алышынывлар, аслу гьалда, къумукъ тилни бары да диалектлеринде юрюлеген алышынывлар. Шундан къайры, айры-айры диалектлерде тюрлю-тюрлю айтылагъан сёзлер кёп бар. Мисал учун, тюкен деген сёз бир ерлерде [тюкён] деп, бир ерлерде [тукен] деп у булан айтыла. Шону йимик [къычыр] деген сёзню [къыччыр] деп, тюз деген сёзню [туз] деп айтагъан ерлер бар. Болса да, язывда фонетика принцип де къоллана.

Фонетика принципге гёре тюпде гёрсетилген гезиклерде языла.

1. Къошумчаланы созукъ авазлары, гелишив законгъа таби болуп, вариантлары булан айтыла ва шотай языла: ашлыкъ, ишлик, гюнлюк, тонлукъ; айтсана, гелсене ва ш. б. Тар созукълу къошумчаланы дёрт варианты айтыла ва языла (-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк), генг созукълу къошумчаланы – эки варианты (-лар, -лер). Бир варианты тюгюл ёкъ къошумчаланы шо бир варианты языла, масала, -окъ къошумчаны: алгъандокъ, гелгендокъ.

2. Айры алынган тамур сёзлер адабият тилде айтылагъан кюйде фонетика принципге гёре языла: гёлек, инныр, асув (пайда деген маънада), сексен (<се-гиз + он), токъсан (<тогъуз + он).

3. Бир-бир къошма сёзлер: уьягълю (<уьй + агълю), къайната (<къайын + ата), къайнана (<къайын + ана).

4. Адамны санларын англатагъан бир-бир сёзлени экинчи бувунундагъы тар созукъ мюлк къошумчалар къошулгъанда айтылышда тюше ва язывда шо тюшюв

сакълана: авуз – авзу, эрин – эрни, къарын – къарны, боюн – бойну, къоюн – къойну. Айыр деген ишликге даража къошумча къошулгъанда, бу къайда сакълана: айыр – айрыл.

5. Ахыры къ, к, п тутукълагъа битеген сёзлеге мюлк къошумчалар къошулгъанда, шо тутукълар гъ, г, б авазлагъа гёче ва язылышда шо алышыныв сакълана: аякъ – аягъы, тюк – тюгю, топ – тобу. Сёзню ахырындагъы къ, к тутукъланы алдында башгъа тутукъ (сонорный) гелсе, шотай алышыныв болмай: къыркъ – къыркъы, бёрк – бёркю, чонкъ – чонкъу, ренк – ренки, залп – залпы, турп – турпу.

6. Орус тилден гелген сёзлени ахырындагъы йымышакъ тутукъ къошумчалар къошулгъанда, къатты айтыла, язывда шо алышыныв сакълана (йымышакълыкъ белгиси салынмай): июнь – июнда, январь – январда.

7. Арап, фарс, тав тиллерден гелген сёзлер барысы да ва орус тилден гелген сёзлени бирлери къумукъча айтылагъан кюйде языла ва шу къайда да фонетика принципге гире: карават (орусча: кровать), панар (орусча: фонарь), кампет (орусча: конфета), паннуз (орусча: поднос), сумавар (орусча: самовар), китап (арапча: китабун), Магъаммат (арапча: Мугъаммад), ренк (фарсча: рянг), зенг (фарсча: зянгуле), мичари (даргиче: мучери, даргиче: мучи “тари”).

Морфология принцип. Оърдеги материалдан гёрюнегенде йимик, фонетика принципни оьзюню къолланагъан дазулары бар. Бары да гезиклерде айтылагъан кюйде язылып турса, тилде уллу четимликлер тувар зди, языв тил гъатта англашылмайгъан даражагъа чыгъар эдн. Масала, гюллюк (гюл чачылагъан ер, гюл бахча) ва гюнлюк (гюнлюк иш, “зонтик”) деген сёзлер бир йимик айтыла: [гуьллуьк], шотай да: акълар – атлар [аълар], къынлар – къыллар [къыллар],

бала ал – бал ал [балал] ва ш. б. Ондан къайры да, гъар кимни сёйлевюнде оъзюне хас белгилери бола, адабият тилде нечакъы тюз сёйлейгенлени де оъзюню диалектики бир-бир формалары сакълана. Демек, орфография янгыз фонетика принципге кюрчюленип кълалмагъа болмай, морфология принцип де кълланмагъа тюше.

Морфология принципге гёре тамур сёзлер ва сёзлени гесеклери (кълшумчалар), нечик айтылагъанына къларамайлы, гъар заман бир кюйде языла.

Морфология принципге гёре тюрдеги гезиклерде языла.

1. Сёзюню тамуру, кълшумчалар кълшулгъанда, аваз якъдан алышыinsa да, гъар заман бир кюйде, оъзюню аваз кълрулушун сакълап языла: тон – тонлар [толлар], татыв – татымакъ – татли [таъли], этик – этиклер [этиълер], бек – беклик [беъллик].

Эсгеривлер:

а) Оърде эсгерилген фонетика принципге гиреген топ – тобу, аякъ – аягъы, тюрк – тюркю, авуз – авзу, эрин – эрни, кълайнана, айрыл йимик язылышлар бу кълайдадан чыгъа.

б) Гълалитилде тамурларыны маълалары тас болгъан бир-бир сёзлер де бу кълайдагъа таби болмай: энни (<энди), иннемей (<ин + демей).

2. Айры сёзлер бирче айтылагъанда, оларда аваз алышынывлар ёлугъа, шо алышынывлар язывда гёрсетилмей: кълара къларгъа [кълара гъларгъа], алып гетди [алыпкетти], сен гелдинг [сенг нгелдинг], сонг болмас [сонг молмас], сагъа айтаман [сагълайтаман] ва ш. б.

3. Кълшма ва чалмюрк тамурланы, нечик айтылса да, айры алгъанда язылагъан кълю сакълана: къларакълуш [къларагълуш], он бир [оммир], гечекълуш [гечегълуш], тотуркълуш [тотургълуш], [тотугълуш], ата-ана [атана], агъла-ини [агълани].

Эсгеривлер:

а) Кълшулгъанда эки созукъ янаша гелеген бир-бир сёзлер атылагъан кълюйде языла: гесмот (<гесме + от), гечорта (<гече + орта).

б) Кълшулгъан сёз оь, уь авазлагъла башлана буса, кълшулуп язылагъанда ё, ю языла: яшёрюм (<яш + оьрюм), ашюй (<аш + уьй).

4. Кълшумчаланы тутукъл авазлары, ассимиляциягъла таби болуп, алышынып айтылса да, гълар заман бир йимик языла: онда [онна], кълонакългъла [кълонакълкъа], атдан [аттан], итден [иттен], терекге [терекке], тонгъла [тонгнга], топгъла [топкъа], орамгъла [орамнга], айтды [айтты], билди [билли]. Язывда бир фонема сакъланагълангъла гёре, бу кълайдагъла фонема принцип деп айтмагъла да ярай.

5. Кёмекчи сёзлени язылышы да морфология принципге гире, неге тюрююл, олар, нечик айтылса да, бир кълюйде ва айры языла: геле эди [геледи], айта эди [айтеди], геле экен [гелекен], орам булан [ораммулан].

Оърде эсгерилген кълюйде, кълумукъл тилни орфографиясы фонетика-морфология принципге кюрчюленген. Бир-бир сёзлени язылышында, аз болса да, башгъла принциплер де къллана. Тюрде шоллагъла да кълрала.

Мердеш (тарих) принцип. Бу принцип тилни белгиле бир къланунларына таянмай. Бир кълбул этилген кълайдада сёлешилип токълташдырылгълан язылышлар бу принципге гире.

Орус тилден гелген сёзлени орус тилде нечик языла буса, шолай язылагъланлары мердеш принципге гире. Масала: коммунизм, [камунизм], колхоз [калхоз], трактор [тыракълтир], январь [йанвар], февраль [феврал], комбайн [коммайын], цемент [семент], форточка (фортучка), ферма [перма]; кълысгълартылгълан кълшма сёзлер:

ТАСС, СССР, вуз, комсомол, США ва ш. б.

Сийрек ёлугъагъан къумукъ сёзлени бирлерини язылышын да бу принципге гийирмеге ярай (оланы язылышын башгъа кюйде англатмагъа болмай буса, масала: кютсюз (<кюц + сюз), кюреге [куьреге, коьреге, корага], илиякълы [илиякълы], саламалейкум [саламалайкум, саламалейкюм, ассаламалейкюм]).

Айырывпринцип. Бир йимикайтылагъан сёзлени маъналарындагъы башгъалыкъны сакъламакъ учун башгъа-башгъа кюйде язылагъан сёзлер бу принципге гире: акъсакъал (къарт гиши, уллу гишн) – акъ сакъал (агъаргъан сакъал), къыркъаякъ – къыркъ аякъ, бешбармакъ (ашны бир тюрлюсю) – беш бармакъ. Бу принципде язылагъан сёзлер кёп тюгюл.

Этимология принцип. Бу принцип де аз къоллана. Гъалиги тилде маънасы тас болгъан, айры къолланмайгъан тамурланы язылышы шу принципге гёре токъташдырыла. Масала, экмек деген сёзню бырынгъы тамуру эк-. Эсгерилген сёзню айтылышы этмек деген сёз булан бир геле, демек экмек болса да, этмек болса да, [эъмек] деп айтыла, шо саялы авуз тилге къарап

оланы тамурун токъташдырмагъа болмай. Тек бары да тюрк тиллерде к аваз м авазны алдында ь авазгъа айланмай, шо тиллерде экмек деген сёзде к ачыкъ эшитиле, этмек деген сёзде буса т эшитиле. Азербайжан тилде екин (ашлыкъ чачыв) деген сёз де бар. Экмек деген сёз де [этмек] деп айтылагъан ерли сёйлевлер де бар, тек о сёйлевлерде тамур унутулгъан сонг, экмек “этмек”-ге ошатылып айтылып къалгъан (аналогия законгъа гёре). Нечик алай да, экмек деген сёзню бырынгъы тамуру этмек “делать” деген маъна булан байлавлу тюгюлю мекенли токъташдырыла. Окълав деген сёзню язылышын да шу бёлюкге гийирмеге ярай. Гъалиги тилде эсгерилген сёзню окъ тамуру ачыкъ тюгюл, айтылышы [оълав], тек бир-бир ерлерде, масала, терик диалектде ва башгъатюрк тиллердекъ ачыкъ эшитилегенге гёре, сёзде къ язмагъа гереги мекенлеше.

(«Къумукъ тилни орфография сёзлюгюню» баш сёз ва гиришив макъалалары. Тизгенлер Бамматов З.З., Магъамматов А. Г., Жангишиев Ж.М. 1989 й.)

Идеологияны таъсиринден къутулуп, адабиятны чебер-эстетика янларына багъып бурулув

Белгили кюйде, совет девюрде бизин уълкени халкълары (шоланы арасында къумукълар да) коммунист идеологияны таъсирин артыкъ сезип юрюп турду. Шо таъсир адабиятларда айрокъда гючлю болду деп айтма ярай. Совет девюрде чыкъгъан адабиятдан охутув китапланы алып къарап къойсакъ да, бизге кёп зат оъзлюгюнден англашынып къалажакъ. Шо китаплар бары да дегенлей Октябрь инкъылапгъа, коммунист партиягъа, Ленинге багъышлангъан асарлардан башланып ачыла. Бу макъалабызны ичинде биз шо тайпа асарланы чебер-маъна янларына тергев бакъдырма хыял этмейбиз, шо айрыча бир башгъа масъаланы темасы болуп токътай.

Артдагъы отуз йылланы узагъында уълкебизни жамият яшавунда болуп турагъан алмашынывланы натижасында адабиятларыбыз коммунист идеологияны таъсиринден толу кюйде къутулуп тура. Гъалиги девюрде школалар учун гъазирленеген охутув программаланы, китапланы алдында идеология борчлар, талаплар салынмай, терсине идеологиядан къутулуп, адабиятны оъзюню герти чебер-эстетика борчларына, талапларына багъып юз бакъдырмакъ гёз алгъа тутула. Буса да бугюнлерде де кёбюсю школаларда адабият дарсларда совет девюрдеги коммунист идеологияны таъсири сезилмей къалмай. Ачыкъ этип айтгъанда, бир-бир муаллимлер бир тайпа асарланы уъстюнде ишлей туруп, шоланы маънасын «байлар – ярлылар» деген

къаршы салывгъа, тар къалипге гелтирип токътайлар. Шо янашывну биз инкъылапдан алдагъы, оъзю инкъылапны йыллариндагъы, совет девюрню башлапгъы йыллариндагъы адабиятны гечегенде айрокъда кёп гёрме болабыз. Масъалагъа шолар янашыв, биз ойлашагъан кюйде, толу чу нечик де туююл, бютюнлей тар, сай янашыв болуп токътай. Озокъда, байланы ва ярлыланы арасындагъы къаршылыкъ не девюрде де болуп гелген, шону бирев де инкар этип болмас. Шо къаршылыкъ артыкъ оърчюкмеген эди буса, балики, оъзю Октябрь инкъылап да яшавгъа чыкъмас эди. Тек биз оърде айтып гетген пикрбузну такрарлай туруп, бирдагъы керен де ташдырып айтабыз: гечилеген адабият асарланы маънасын «байлар – ярлылар» деген къаршы салывгъа, тар къалипге гелтирмек масъалагъа бакъгъан якъда тар, сай янашыв болуп токътай.

Пикрбузну гертилемек учун, мисалгъа Йырчы Къазакъны яратывчулугъун алып къарайыкъ.

Белгили кюйде, адабиятыбызны классигине тюрю-тюрюю класларда тергев бакъдырыла, охутув китапларда ону тюрю-тюрюю асарлары ерлешдирилген. Амма совет девюрде Къазакъны бютюн яратывчулугъу дегенлей аслу гъалда шо «байлар – ярлылар» деген тар къалипге салынып сёйленип къала эди, гъатта бир тайпа ахтарывчулар шаирни инкъылапчы этип къойма аз да къалгъан эди. Озокъда, Къазакъ да оъзюню яратывчулугъунда бир тайпа байланы

артыкъ кѳутургъанлыгъын-ѳнкюгенлигин, ярлыланы касиплилигин эс этмей болмагъан. Тек бу масъала шаирни яратывчулугъун уѳйренегенде лап алгъа чыгъарылып, къалгъанлары буса унутулуп къалма тюшеми экен дагъы? Озокъда, тюшмей! Гъар муаллим Йырчы Къазакъ, инг биринчилей, оър пагъмулу шаир, чебер сѳзню оър устасы экенин унутма тюшмей. Шо саялы да шаирни яратывчулугъуну чеберлик дюньясы даим де муаллимни баш тергевюнде болуп турма тюше. Биз ойлашагъан кюйде, адабият дарсланы юрютеген муаллим Йырчы Къазакъны асарларыны шулай чеберлик янларына аслу тергев бакъдырма тюше:

1. Шаирни асарларыны тилини къысгъалыгъына. Къазакъ аз сѳз булан кѳп маънаны берип болагъан шаир. Мисалгъа ону «Гетгенибиз гѳкша марал гюз эди» деген шиърусундан башлапгъы эки сатырны алып къарайыкъ:

*Гетгенибиз гѳкша марал гюз эди,
Элтгенибиз бир къараваш къыз эди.*

Къазакъны тилини къысгъалыгъын англамакъ учун, эки де сатырдагъы баш сѳзлени орус тилге гѳчюрюп къарайыкъ: гетгенибиз – то время, когда мы уходили; элтгенибиз – та, которую мы увели. Гѳресиз, биринчи сѳзню толу маънасын сакълап орус тилге гѳчюрмек учун, орус тилде беш сѳз тарыкъ, экинчи сѳзге буса – дѳрт.

2. Къазакъны асарларында аллитерацияланы ва ассонансланы (сатырларда бир йимик яда бир-бирине ошашлы авазланы такрарланыву) уста кюйде къолланагъанлыгъына. Масала, «Кант эте деп айып этме ярамас» деген шиърудан алынган сатырлар:

*Шынжыры шылбыр, шек-шегине
матайлар,*

*Гюнлери гюмез, жумасы йылдан оьте
айлар.*

Биринчи сатырда ш ва ж авазлар кѳп такрарланагъаны къулакъгъа айрыча чалына. Шаир бу ерде суйген авазын алып такрарлап къоймай, шо эки де аваз мекенли бир маъна булан такрарлана. Гѳрюнюп турагъаны йимик, бу сатырда автор оьзю йимик туснакъланы къолларына-бутларына маталган шынжырланы гъакъында сѳйлей. Шо суратлав булан да тамамланып къалмайлы, ол аллитерация чеберлик къуралдан пайдалана: охувчугъа (тынглавчугъа) шынжырланы тавушун да чалындыра.

3. Шаирни кѳп-кѳп сатырлары къанатлы сѳзлеге айланып битгенлигине. Йырчы Къазакъны кѳп-кѳп сатырлары, айрокъда шоланы атлары ичделик, къурулуш, чеберлик янларындан алгъанда, халкъ авуз яратывчулугъубуздагъы аталар сѳзлеге ва айтывлагъа парх бере, шолар тезден къанатлы сѳзлеге айланып да битген. Бир нече мисаллагъа тергев бакъдырайыкъ: эренлер деген булан эр болмас; батыр булан къурдаш бол; сыйдан тюшдю ойболатлар къылавлу; кант эте деп айып этме ярамас; эренлеге эмсиз гюнлер кѳп болур; гъакъыллы эсин ютмас; чапган гюн шатлыкъ этмес; не билейим, юз дынкъы бар ханланы ва шолай кѳп оьзгелери.

Йырчы Къазакъны асарларында чеберлик янындан къарап тергев бакъдырма дагъы да кѳп мисаллар бар. Озокъда, бир гиччирек макъаланы ичинде шоланы барын да къуршама бажарылмай. Макъалабызны ахырында, оьрде айтылып гетген пикрубуну бирдагъы керен де такрарлай туруп, Йырчы Къазакъны яратывчулугъуна да, оьзге язывчуларыбызныкине де тар идеология къалиплерден кѳтулуп, генг кюйде, айрокъда гечилеген асарланы чеберлик дюньясына аслу тергев бакъдырма тюшегенин айтма сюебиз.

Къумукъ тилден ва адабиятдан

5-11-нчи класлар учун тематика планлар

Ерлердеги муаллимлени тилевюне гёре, журналны бу номеринден тутуп, кёстекли Супуяханым Бийболатова тизген тематика планлары берме башлайбыз.

Автордан

Бу гёрсетив алатны мен райондагы къумукъ тилден ва адабиядан дарс береген муаллимлеге кёмек гысапда тизгенмен.

Бизин къолубузда къумукъ тилден янгыз 1983-нчю йылда чыкыгъан программалар болса тюгюл ёкъ. Насипге, 2013-нчю йылда къумукъ адабиятдан янгы программа чыкыды. Гъар китапгъа гёре гёрсетив алатлар (методика пособиелер) бизге ёкъ.

Гъар йыл бизге гёрсетилеген сагъатлар алмашынып тура. Бу янгы тематика планлар 5-11-нчи класгъа ерли тизилген. Мунда мен бары да класлагъа адабиятдан эки кюйде план къургъанман: бир сагъатгъа гёре де, эки сагъатгъа гёре де. 8-нчи ва 9-нчу класлагъа буса, тилден де эки план къургъанман 1сагъат гёрсетилген школарар учун да ва 2 сагъат гёрсетилген школарар учун да.

Гъар гезик мен тематика планлары къурагъанда, ДИРО-ну жаваплы къуллукъчусу М.М. Минатуллаева ва Тахо-Години атындагы илму-ахтарыв институтну къумукъ тиллеге къарайгъан жаваплы къуллукъчусу З.С. Адилгереева булан да гъакълашгъанман.

Бир-нече йыллар алда чыкыгъан къараргъа гёре, биз журналгъа къумукъ темаланы орусчагъа гёчюрюп язабыз. О да ишибизде кёп четимликлер тувдура. Шо четимликлени бираз сама тынчлашдырма сююп, мен бажарылагъан темаланы

орусчагъа гёчюргенмен. Озокъда, бу ишни менден атив бажарагъанлар да ёкъ тюгюлдюр, олар да озлени ойлары айтса, язса, къумукъ тил ва адабият дарслар учун уллу къошум болур. Адабият дарсланы программада берген сагъатларыны яртысын тайдырып къойгъан сонг, муаллимлеге къайсы темаланы алма гереклиги, къайсыларын къойма гереклиги эпсиз къыйын. Мен бир темалагъа агъамият бергенмен, аз алышынывлар этип, башгъа бирев башгъаларын алма сюер. Класдан тышда охулагъан асарлагъа гъар ким озюню къолуну тубюнде бар асарны алса яхшы. Менде, программада гёрсетилген-леринден, бир асарлар бар, башгъа биревде башгъалары бардыр. О саялы гъар муаллим булай масъаланы озтёрече чече. Шо гъакъда магъа З.С. Адилгереева да айтды. Шо кюйде байлавлу сёйлевге берилген темаланы да алышдырма ярай.

Бу янгы, экинчилей чыгъагъан тематика планлар, адабиятдан 2013 йылда чыкыгъан янгы программагъа асасланып этилген.

Сизге ишигизде устьюнлюклер, къумукъ тилин кёп сюеген къызлар ва уланлар тарбияламакъны ёрап, Кёстек орта школаны къумукъ тилден ва адабиятдан дарс береген муаллими Бийболатова Супуяханым Гъасановна.

Тематика планлар

Къумукъ адабият 5 кл. (2с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Так- рар- лав	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню оьсдюрюв	Къу- рал- лар
	Халкъ авуз яратывчулугъу 1-2 четверть						
1	Анлатыв дарс. Ёммакъланы гъакъында англав.	1			Фольклор, уьлгюлери, гъаракатчы.		
2	«Къарачач». 6-12 б.	1		Гиччи кл. геч. ёммакълар	Кажин, маъ- дан, халмач, ат гёзен, айгъыр.	Къарачач- ны келпе- тин авуз- дан яра- тыв.	
3	«Къарачач» 12-19 б.	1					
4		1			Хан, вазир, пикру, дангыл.	Ханны ва вазирлени къылыгъы гъакъда хабарлав.	
5		1			Бёдене, тор- гъай, къуюш- гъан, айын- лар, меселин- де.		
6		1				Намарт- лыкъ ёммакъда не- чик такъ- сырла-на- гъанны ай- ланасында хабарлав	

7		1					
8		1			Гюлдюрей, тёле.		
9	«Тюлкю- тюлкю, тюгю алтын».	1					
10	Кл. тыида охув. У.Камал «Негер не яхшы».	1					
11	« Молла Насрут- динни хабарлары». « Рассказы о Мулле Насретдине.	1			Апенди, ил- бис, панар.		
12	«Молла Насрут- динни хабарлары».	1					
13	Чечеген ёммакъ- лар. Загадки.	1					
14	Чечеген ёммакълар.	1					
	Авторлу ёммакълар	1					
15	А.Гъажиев «Авуз- гъа бош акъ ба- биш». Гёнг. 1 бёлук. «Болтливая утка».	1			Солакъ-со- лакъ, орман, юлле, жаза.	Ёммакъны игитлери- не багъа берив.	С
16	«Авузгъа бош акъ бабиш»	1					

17	Б/С. Чебер охувуну уьстюнде ишлев.	1					
18	А.Акавов «Тогъуз баишы аждагъаны оьлтюрген нарт Эсенболат». 1б. «Богатырь Эсенболат, убивший де-вятиглавого дра-кона».	1			Гюмез, зулму, сагъ, ант, тулукъ.		У
19	«Тогъуз баишы аж-дагъаны оьлтюр-ген нарт Эсенбо-лат». 2 б.	1					
20	Б/С (байлавлу сѳй-лев). Эсенболатны келпетин суратлав. Р/Р. Образ Эсенболата.	1					
	19-нчу асрудагъы адабият	1					
21	Йырчы Къазакъ. «Чатакъ йыр» гѳнг. «Песня пахаря».	1			Гененип, гѳк-ге авзун тийдирмей, Сапарали къотан.		Р
22	«Бары да зат бар Къазакъны эсинде». «Казакъ ничего не забыл».	1			Инсабым, ясакъны, шавхал, на-март, дѳ-нюп, Дерия.		

23	«Эр уланлар намус салмай юрекге». Шиъруну гъакъында англав. «Настоящие мужчины не ссылаются на другого».	1				Шиъруланы гъакъындагъы англавларыны гъакъында сёйлев	
24	Шиъруланы гъакъындагъы англавларыны гъакъында сёйлев	1					
25	А.Магъамматов. «Илму – яшав хазнасы». «Наука-клад жизни».	1			Жайран, илму.	Шиърудагъы суратлавланы табыв, олагъа багъа берив.	А
	Дагъыстан халкъланы асарларындан	1					Т
26	Кочхюр Саид «Мурсалхангъа налат болсун». «Проклятие Мурсал-хану».	1			Зулму, огъурсуз, энемжая.		Л
27	«Мурсалхангъа налат болсун».	1				Бырынгъы девюрде халкъ гёрген кыи йинланы гъакъында, клас аралыкъланы гъакъында хабарламакъ.	
28	Гъамзат Цадаса «Яревке пайлав». «Хитрый делёж».	1			Яревке.		А
29	«Маймун ва агъач уста». «Обезьяна и столяр».	1			Чюй, сырын.		

30	Кл. т. ох. «Денгиз Синдибад». («Къарчыгъа» ж. бар)	1					
31	Азиз Иминагъаев «Ишчини яшаву». «Жизнь рабочего».	1			Оразлы, дедятник, къысмаат.	Ишчини къыйын яшавуну гъакъында хабарлав	Р,
	20-нчы асрудагъы адабиятдан 3-4 четверть	1					
32	Къазияв Али. «Бѳрюакъай ва Арлан ит». «Волк и волкодав».	1			Тѳл яйгъан, одаман.		К
33	«Бѳрюакъай ва Арлан ит». «Волк и волкодав».	1			Магъабатлы		А
34	А.Салаватов «Салам болсун». «Мой салам».	1					
35	«Нартлагъа». «Великанам».	1					
36	Ч/О «Салам болсун» гѳнг. «Мой салам».	1			Хатыма, къагъруман		
37	Наби Ханмурзаев. «Биздей игит халкъ болурму дюньяда». «Есть ли джигиты подобные нам».	1			Аршын ярым, жаза.	Герти игитлик нечик болагъанны гъакъында лакъырлашыв ѳтгерив.	Р

38	М.- С. Ягъияев «Бир орамны игитлери».1 б. «Герои одной улицы».	1			Чара, мина, минёр.	Ватан да-ну игитлери гъа къында хабарлав. Юр-тубузда давда бол-гъанланы атлары эсгерив.	Т
39	«Бир орамны игитлери» 2 б.	1					
40	Кл. тыида охув. М-С. Ягъияев «Тынчтурмас». «Непоседа».	1					О
41 - 42	Изложение. «Давут агъав дав-да болгъан кюй».	2					
43	А.Межитов. «Юртну ийиси» Шиъруланы чебер алааматлары. «Запах села».	1			Гётерме, чюй, гийи-гот, увуз, пуруж.	Шиърудагъы тенглеши-дирилени, су-ратлавланы табыв.	Ч
44	«Ватан деген не затдыр». «Что такое Родина».	1					
45	И. Керимов «Игит тувгъан гюн». «День рождения героя».	1			Эскадрилья, землянка, крейсер, баржа адъю-тант, порт, разведка.	Советлер Союзуну игитлери-ни гъа-къында ла къырла-шив	К
46	«Игит тувгъан гюн».	1					

47 - 48	Сочинение «И. Керимовну асарында Ю.Акаевни келпети». «Образ Ю. Акаева в произведении И. Керимова».	2					
49	Кл. тышда охув. А. Межитов «Ала бузав».	1					
50	М.Атабаев «Ёлтабар».	1			Къатарбаш, хортма, Ан- къакъуш, солкъ болду.		А
51	«Ёлтабар». Гёнг. 1б.	1					
52	Акъай Акъаев «Ярайгъан затмы». «Можно ли».	1			Мюгълет, тангламакъ, адиллик, къысман, пикру.	Оъз юртну тарихини гъакъында лакъырла- шыв юрю- тюв.	
53	«Дюнья». Гёнг.	1			Дёнмек, алам, уьюр.		
54	А.Къазиев «Кир- ни», «Оъмюр». «Ёж». «Жизнь».	1			Бурчакълаш- са, мининг, кбулакъ ас.		0
55	М. Абуков «Арт дё- герчиклер». «Последыши».	1			Иргъакъ, икрам этмек, чы- ныкъмакъ.		

56	«Арт дөггерчиклер».	1					
57	И. Асеков «Бола бусанг – болат бол», «Къушгъа уя гъазирлей». Гёнг. «Готовятся к встрече с птицами». «Будь как сталь».	1			Мюкюр	Шиъруну тилине тергев берип, лакъырлашив.	
58	Класдан тыишда охув. И. Асеков «Бизин юртлу одаман». «Старший чабан из нашего села».	1					
59	Т.Бийболатов «Вай, къазакълар яллатды». «Казаки сожгли».	1			Инараллар, сюлче, мисгин, зулму.		А
	Дагъыстан халкъланы адабиятларындан	1					Р
60	А.Жафаров «Къанатлы йыртгъыч». «Крылатый браконьер».	1			Къувлуйгъан, туюлюген, кадрлар, пейзаж.		
61	«Къанатлы йыртгъыч».	1					

62	Сочинение «Мен табиатны нечик сюемен».	1				Айлана-дагъы табиатны, ону нечик аяма герекни гъакъында лакъырлашыв.	
63	Кл. тышда охув. А.Гъажиев «Дав болмаса шо герек».	1					
64	Кл. тышда охув. А.Гъажиев «Дав болмаса шо герек».	1					
65	Бадави Рамазанов «Сурат». Такрарлав. «Портрет». Повторение.	1			Жут, марказ.		
66	«Сурат».	1					
67	Кл. тышда охув. «Денгиз Синдибад». Экинчи сапар.	1					
68	Гечилген дарсланы такрарлав.	1					

Тематика планлар
Къумукъ адабият 5 кл. (1с)

№	Гечилеген материал	С А Гь А Т	З А М А Н	Так- рар- лав	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню овсдюрюв	Къу- рал- лар
	Халкъ авуз яратывчулугъу 1-2 четверть						
1	Англатьив дарс. Ёммакъланы гъакъында англав.	1			Фольклор, уьлгюлери, гъаракатчы.		
2	«Къарачач». 6-12 б.	1		Гиччи кл. геч. ём акъл	Кажин, маъ- дан, халмач, ат гёзен, айгъыр.	Къарачач- ны келпе- тин авуз- дан яра- тыв.	
3	Ч/ О (чебер охув) «Къарачач». 13-19б.	1			Хан, вазир, пикру, дангыл.	Ханны ва вазирлени къылыгъы гъакъда хабарлав.	
4	«Денгиз ат». «Морской конь».	1			Бёдене, тор- гъай, къу- юшгъан, айынлар, ме- селинде.	Намарт- лыкъ ёммакъда нечик такъсыр- ла- нагъанны айлана- сында ха- барлав	

5	Кл.т. ох. «Ким-ким уяв, ким уяв». «Тюлкю- тюлкю, тюгю алтын». Вн. чт. «Кто ещё бодрый».	1 1			Гюлдюрей, тѳле.		
6	Авуздан айтылагъан Молла Насрутдинни хабарлары. Устные рассказы о Мулле Насретдине.	1			Апенди, ил-бис, панар.		
7	Чечеген ѳммакълар. Загадки.						
	Авторлу ѳмакълар						
8	А.Гъажиев «Авузгъа бош акъ бабиш». Гѳнг. 1 бѳлюк. «Болтливая утка».	1					С
9	А.Акавов «Тогъуз баилы аждагъаны оьлтюрген нарт Эсенболат». «Богатырь Эсенболат, убивший девятиглавого дракона».	1			Гюмез, зулму, сагъ, ант, тулукъ		У
10	Б/С (байлавлу сѳйлев). Эсенболатны келпетин суратлав. Р/Р. Образ Эсенболата.	1					
	19-нчу асрудагъы адабият	1					

11	Йырчы Къазакъ. «Чатакъ йыр» гѣнг. «Песня пахаря».	1			Гененип, гѣкге авзун тийдирмей, Сапарали къотан.		Р
12	«Бары да зат бар Къазакъны эсинде», «Эр уланлар намус салмай юрекге». Шиъруну гъакъында англав. «Казак ничего не забыл», «Настоящие мужчины не ссыла- ются на другого».	1			Инсабым, ясакъны, шавхал, на- март, дѣ- нюп, Дерия.	Шиъруланы гъакъында- гъы англав- ларыны гъакъында сѣйлев	
13	А.Магъамматов. «Илму – яшав хаз- насы». «Наука- клад жизни».	1			Жайран, илму.	Шиъру- дагъы су- ратлавлан- ны табыв, олагъа ба- гъа берив.	А
	Дагъыстан халкъ- ланы асарларын- дан	1					Т
14	Кочхюр Саид «Мурсалхангъа на- лат болсун» . «Проклятие Мурсал- хану».	1			Зулму, огъурсуз, энемжая.	Бырынгъы девяурде халкъ гѣрген къы- йынланы гъакъында, клас ара- лыкъланы гъакъында хабарла- макъ.	Л
15	Гъамзат Цадаса «Яревке пайлав». «Хитрый делѣж».	1			Яревке.		А
16	Кл. т. ох. «Денгиз Синдибад». («Къар- чыгъа» ж.бар)	1					

17	Азиз Иминагъаев «Ишчини яшаву». «Жизнь рабочего».	1			Оразлы, де- сятник, къысмаат.	Ишчини къыйын яшавуну гъакъында хабарлав	Р
	20-нчы асрудагъы адабиятдан 3-4 четверть	1					
18	Къазияв Али. «Бѳрюакъай ва Ар- лан ит». «Волк и волкодав».	1			Тѳл яйгъан, одаман.		К
19	А.Салаватов «Са- лам болсун». «Нартлагъа». «Ве- ликанам».	1			Магъабатлы		А
20	Ч/О «Салам болсун» гѳнг. «Мой салам».	1			Хатыма, къагъруман		
21	Наби Ханмурзаев. «Биздей игит халкъ болурму дюньяда». «Есть ли джигиты подобные нам».	1			Аршын ярым, жаза.	Герти игитлик нечик бо- лагъанны гъакъында лакъырла- шыв оьт- герив.	Р
22	М.- С. Ягъияев «Бир орамны игитле- ри». «Герои одной ули- цы».	1			Чара, мина, минѳр.	Ватан давну игитлери- ни гъа- къында ха- барлав. Юртубуз- да давда болгъанла- ны атла- рын эсге- рив.	Т

23	Кл. тыишда охув. М-С.Ягъияев «Тынчтурмас». «Непоседа».	1					О
24	А.Межитов. «Ватан деген не затдыр». Гёнг. «Юртну ийиси» Шиъруланы чебер аламатлары. «Что такое Родина», «Запах села».	1			Гётерме, чюй, гийигот, увуз, пуруж.	Шиърудагъы тенглейдирилени, суратлавланы табыв.	Ч
25	И.Керимов «Игит тувгъан гюн». «День рождения героя».	1			Эскадрилья, землянка, крейсер, баржа адъютант, порт, разведка.	Совет Союзуну игитлери ни гъа къында лакъырлашыв.	К
26	Сочинение «И. Керимовну асарында Ю.Акаевни келпети».	1					
27	М.Атабаев «Ёлтабар». Гёнгюнден 1б.	1			Къатарбаиш, хортма, Анкъакъуш, солкъ болду.		А
28	Акъай Акъаев «Дюнъя», «Ярайгъан затмы». «Земля», «Можно ли».	1			Мюгълет, тангламакъ, адиллик, къысмаат, никру. Дёнмек, алам, уьюр.	Оьз юртну тарихини гъакъында лакъырлашыв юрютюв.	
29	А.Къазиев «Кирпи», «Оьмюр». «Ёж». «Жизнь».	1			Бурчакълашса, мининг, къулакъ ас.		Л

30	М.Абуков «Арт дѣгерчиклер». «Последыши».	1			Иргъакъ, икрам этмек, чы- ныкъмакъ.		
31	И.Асеков «Бола бусанг-болат бол», «Къушгъа уя гъазирлей». Гѣнг. «Готовятся к встрече с птицами». «Будь как сталь».	1			Мюкюр	Шиъруну тилине тергев берип, лакъырла- шыв.	
32	Т.Бийболатов «Вай, къазакълар яллатды». «Казаки сожгли».	1			Инараллар, сюлче, мисгин, зулму.		А
33	А.Жафаров «Къанатлы йыртгъыч». (къысгъача хабарлав оьтгерив). «Крылатый браконьер».	1			Къувлуй- гъан, тюйлюген, кадрлар, пейзаж.	Айлана- дагъы та- биатны, ону нечик аяма ге- рекни гъакъында лакъырла- шыв.	Р
34	Бадави Рамазанов «Сурат». Такрарлав. «Портрет». Повторение.	1			Жут, марказ.		

Тематикалы планлар
Къумукъ тил. 5 кл. (2с)

№	Гечилеген материал	С А Гь А Т	З А М А Н	Так- рар- лав	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню овсдюрюв	
1	1-2 четверть Тил сёйлевню аслу кѳуралы. Ана тил-ни гъакъында англав. Язык – важнейшее средство общения. Понятие	1			Агълюню гъакъында лакъыр	С.Гъажиева «Къумукъ-лар»	
2	Башлангъы кл. гечилген мат-ны такрарлав Сёзню гесеклери ва кѳошма сёзлер. * 1-2 Состав сл. Сложн. слова.	5с 1		Тамур, кѳошум-ча			
3	Оъзбашына кѳол-ланагъан толу маъналы ва кѳемекчи тил гесеклер. *3 Знамен.ч.р. Служ.ч.р. Атлыкъ.* 4 Сущ.-е.	1		Тил гесимл.	Жагъаланы, кикимавланы	Диктант-гъа гъазир-ленив, текстге ат салыв	К
4	Сыпатлыкъ. Санавлукъ. *5-6 Прил-е .Числ-е.	1			Япыракъ, бичакъ. бюйрек	Абзар-дагъы жан-ланы тюслерин эсгерип ж. тизив.	А

5	Орунча.Ишлик. *7-8 Мест-е. Глагол.	1			Етти, отуз, Миллет, харап	Суратгъа гѳре хабар тизмек бет. 17	Р
6	Гъаллыкъ.Байла- вучлар ва послелоглар. *10 Наречие. Союзы и послелогги.	1				Берилген гъаллыкъ- лагъа къаршы- дашлар яз	
7-8	Б/С. Изложение.	2					Т
9	Синтаксис ва пунктуация Сѳз тагъымлар.*11 Словосоч-е.	13с 1				Шиѳруну чебер охув.№53	
10	Жумла. Предл-е. *12	1				«Гюзню гюзню» де- ген те- магъа со- чинение яз- макъ.	О
11	Хабар, сорав, чакъырыв жумла- лар. *13 Повест.,вопр., воскл.пр.	1			Саврусун, жийрен, жыйнакълы, ата-ана	Ёлдашынга яда уыйде- гилеге кѳмек эте- ген кююн- ню яз.	
12	Жумланы баш уьюрлери. Генгleshген ва генгleshмеген жумлалар.* 15 Гл.чл.пр.Нераспр. и распр. пр.	1		Ж..уьюрл.	Къакъма, къакъа, чубурулду, чалманды	«Яшы ял алдыкъ». Суратгъа гѳре хабар тизив	Ч
13	Жумланы экинчи даражалы уьюрле- ри. Толумлукъ. *17-18 Второст.чл.пр. Дополнение.	1			Ишгъынсыз, овзовьзюне	Суратгъа гѳре хабар тизив. Бет. 33	К

14	Белгилевюч. *19 Определение.	1					
15	Тергев диктант.	1					
16-17	Б/С. Суратгъа гёре сочинение.	2					А
18	Гъал. * 20 Обстоятельство.	1				Суратгъа гёре иш. Бет. 37	Л
19	Бир жынслы уьюр- лери булангъы жумлалар. Бир жынслы уьюрлени арасында айырым. *21 Однородн.чл. пр. Запятая при одн. чл.пр-я.	1				Схемагъа гёре иш. №111. Суратгъа гёре 4ж. тизмек.	А
20	Къуршайгъан сёз- лери булангъы жумлалар. Чакъырыв сёзлери булангъы жумлалар. *22-23 Пр-я с обобщ.сл. Обращения.	1					Р С
21	Къошма жумлала- ны гъакъында англав. Байлавуч- лары булангъы къошма жумлалар. * 24 Сложные пр-я. Сл.пр-я с союзами.	1			Гогаман, къаягъа, гюндюз, тангала		У
22	Тувра сёзню гъа къында англав. Авторну сёзюнден сонг тувра сёз. Тувра сёзню ягъын- да токътав белги- лер.*25 Прямая речь. Знаки препин. при прямой речи.	1				Схема- лагъа гёре ж. тизив.	Р

23	Диалогну гъакъын-да англав.Диалогну янында тире. *26 Понятие о диалоге. Тире при диалогах.	1			Леззет, гъатта, обгюзьемиш	Суратгъа гёре диалог тизив.	А
24	Б/С. Простой ж. тюз кюйде охув. Р/Р Чтение простых предл.	1			Янгур, исси.		Т
25	Диктант	1					Л
26	ФОНЕТИКА, ЯЗЫВ ВА ТЮЗЪЯ- ЗЫВ Сейлевде авазланы тувулуву. Сейлев санлар. *27 Обр. звуков. Органы речи.	10с 1		Фонетика			
27	Созукъ ва тутукъ авазлар. *28 Гл.исогл.зв.	1			Энни, гиччи, амма, леззет.	Тап. 159	А
28	Янгырав ва сангырав тутукълар. *29 Звонк. и глух. согл.	1			Оьпке, алтын	«Юзюм бавда» деген темагъа хабар тизив.	Р,
29 30	Изложение. №171	2			Нагагъ, учсуз- къырыйсыз, елпиллей		Т
31	Къатты ва йымышакъ тутукълар. Фонетиканы гъакъында англав.*30 Мягк. и тв. согл.	1			Йыллыкъ, нече-нече, чёкюч	«Элимни гёзеллиги»-гиччирек сочинение.	А

32	Авазланы язывда гёрсетив, алфавит. Графיקаны гъакъында англав. *31 Обозначение зв. при письме. Графика.	1				Шагъарланы атл. алф. гёре языв.	Б
33	Ё, Е, Ю, Я гъарпланы къолланышы. * 32 Употр. букв Ё, Е, Ю, Я.	1			Тав-таш, доскъардаш, дюнья, миллион		Л
34	Тергев диктант	1					И
35	3-4 четверть Ъ ва Ь белгилени къолланышы. *33 Употр. букв Ъ и Ь.	1			Къолъявлукъ, таъмин, маъдан		Ц
36	Бувун. Ургъу. *34-35 Слог. Ударение.	1			Савбол, гъюрмет, вакъти, энни, иннемей, сойралды		А
37	Созукъ авазланы гелишивю. *36 Сингормонизм.	1			Исси, топхана		Л
38	Б/С Сочинение						А
39	«Къыш»	2					
40	Бир-бир тутукъланы айтлышы ва язылышы. *37 Правонис.и произнош. некотор. согл	1			Бугюн, гъабижай, гъариси		Р,
41	Сёзню фонетика якъдан чечив. Бет 74.	1					Т

42	Б/С. Яратывчу- лукъ диктант.	1					Е
43	Лексика Лексиканы гъа- къында англав. Суратгъа гёре соч-е. *38 Понятие о лексике.	10с 1				Суратгъа гёре иш. Бет. 77	С
44	Сёзлени кёп маъналыгъы. *39 Многозн. сл.	1				Суратлар- да гёреген затланы атларын тюз кюйде къоллав.	Т
45	Сёзлени тувра ва гёчюм маъналары. *40 Прямое и переносн. знач. сл.	1			Лавуллай, мазаллы, бёттёбен		Л
46	Сёзлени тувра ва гёчюм маъналары. *40	1				Суратгъа гёре хабар тизив.	
47	Аваздашлар. (Омонимлер) *41	1			Гиччи-гиччи, назик-назик, тюрюлю- тюрюлю		
48	Аваздашлар. *41	1				Тан. №258	Е
49	Маънадашлар. « Орусча-къумукъ- ча» сёзлюкден пайдаланыв. *42 Синонимы.	1					Р.
50	Маънадашлар. *42	1				Берилген сёзлеге маън. табыв. Бет. 89	
51	Къаршыыдаш- лар.*43 Антонимы.	1					

52	Тергев диктант.	1					
53	Бирикген сёз тагъымлар. *44 Фразеологическ. обороты	1				Суратгъа гёре хабар тизив.	
54	СЁЗ ЯРАТЫВ ВА ТЮЗЪЯЗЫВ Сёзлени яратылыву ва тюрлениши. *45 Словообраз-е и правописание.	7с					
55	Тамур, тюп ва къошумча. *46 Корень, основа, окончание.	1			Ари-бери		
56	Къардаш сёзлер. Сёз яратагъан къошумчалар. *47 Родств. сл. Суффиксы.	1					
57	Б/С. Табиатгъа къарап, авуздан хабар тизив. Устное сочинение о природе.	1					
58	Сёз тюрлендиреген къошумчалар. * 46 Окончания.	1			Мююз. гюмелек, акътерек	Тап. 325	
59	Тамурланы ва тюплени тюз язылышы. *48 Правописание корн. и основ.	1			Татли		
60	Эки къабат тутукъ гелеген сёзлени тюз язылышы. Сёзлени сатырдан сатыргъа гёчюрюв. * 50 Прав. слов с удвоенн. согл. Перенос сл.	1			Гъатта, юлле. Бюкюрейген, бюрюшген	«Мени анам» деген гичирек соч-е языкъ.	

61	МОРФОЛГИЯ ВА ТЮЗЪЯЗЫВ Оъзбашына кѳолланагъан толу маъналы ва кѳемекчи тил гесимлер. *52 Знамен. и служ. части речи.	1с			Уьягълю, кѳуллукъ		
62	АТЛЫКЪ Атлыкъны маънасы ва аслу грамматика белгилери. *53 Существи-тельное.	1		Атл.	Элли, абур		Су-рат-лар
63	Хас ва жынс атлыкълар. *54 Собств. и нарицат. суц.	1			Акъчалыкъ	Хас атл. булангъы ж. тизив.	Карточка-лар
64	Атлыкъны жумлада кѳуллугъу. *55 Роль суц. в пр.	1				Таб. 373	Таблица
65	Атлыкъ чакъырывну кѳуллугъунда. *56 Суц. в роли обращений.	1			Акътуякъ		
66	Б/С. Атлыкъны чечив.	1					
67	Тергев диктант.	1					
68	Такрарлав.	1					

Сёзлюк иш – шагъар школарда гъар ана тил дарсны аслу гесеги

*Дюнъяланы ачагъан
Алтын ачгъыч ана тил.
Адам болмагъа суйсенг,
Башлап ана тилни бил!*

М. Атабаев

Къумукъ тил – лап арив, енгил, къонгуравлу тиллени биридир деп эсиме геле. Ана тилибизде толу кюйде ойларыбызны, пикруларыбызны айтып ва язып болагъаныбыз уллу яхшылыкъ.

Адамны тил байлыгъы ону лексиканы къоллап билегенин гёрсете. Тил байлыгъыны уьстюнде ишлеп турагъан адам ана тилде оюн, гъалын, пикрусун рагъат, англавлу, енгил, чебер кюйде айтып болажакъ.

Сёз – тилни аслу маъналы гесеги.

Бизге белгили кюйде, биринчи класгъа гелген охувчуланы орус тил байлыгъы ана тил булан тенгледиргенде хыйлы артыкъ. Ана тилинде сёйлеп болагъанлары да кёп аз. Бир-бир гезиклерде ана тилинде англамайгъанлары да ёлугъа. Ана тил дарс беривчюню аслу мурады – биринчи класгъа гелген яшланы ана тил байлыгъын оьсдюремек ва йылдан-йылгъа ону артдырмакъ. Янгыз авуз янындан тюгюл, ону языв янына да бир тент агъамият бермекни гъайын этмек.

Янгы сёзлени уьйренив белгили бир ёрукъда юрютюлсе, агъамиятлы болар. Шо себепден охувчулар уьйренеген сёзлени тюз ва толу англасын учун, ишни муаллим оьзю ёлбашчылыкъ этип юрютме герек.

Шагъар школарда сёзлюк ишни аслу мурады:

1) сёз байлыгъын артдырыв, демек охувчуланы сёйлев тилине болгъан чакъы кёп сёзлени гийирмек, оланы сёз тагъымларда жумлаларда къоллап бажармакъ;

2) къумукъ тилге хас гъарпланы язылы-

шын уьйренив, такрарлав ва беклешдирив;

3) сёзлерде ёлугъагъан орфограммаланы беклешдирив.

Оьрде эсгерилген муратланы гёз алгъа тутуп, гъар ана тил дарсларда сёзлюк иш оьтгермен. Мисал учун, биринчи класда сёзлюк ишни оьтгерме болагъан кюйлери:

1) Башлап бувунлар доскагъа языла, сонг яшлар ахырына бир гъарп къошуп янгы сёзлер эте.

- Къой, къоз, къол;
- къыз, къыл, къыр, къыс;
- къаш, къар, къал;
- къум, къуш, къур.

2) Сёзлер орусча охула, яшлар буса ону къумукъчагъа таржума этип яза. Мисал:

- голова – баш;
- камень – таш;
- бровь – къаш.

3) Берилген сёзлер булан сёз тагъымлар къуралар.

Экинчи класда оьтгерме болагъан сёзлюк ишлени бирлери:

1) Е, ё, ю, я гъарпланы язылышына тергев бере туруп, сёзлюк иш оьтгерив.

Къумукъ тилде сёзню ортасында гелеген [оь], [уь] авазланы ё ю гъарплар гёрсетегенин англамакъ. Сатырланы бир-эки сёз булан давам этмек. Мисал:

- ел – терек
- ёл – тёшек
- юз – кюрек
- яз, ят – яман

2) Къ гъарпны сезде тюрлю-тюрлю ерлерде къолланышына агъамият бермек, оланы гъариси булан сѣзтагъымлар, жумлалар къурмакъ. Мисал:

- Къыш, къазан, сакъат, бакъа, балакъ.
- Къумукъ, къалакъ, къабакъ.

3) Нг гъарпны сезде язылышы ва къолланышы. Гъар сѣзге гѣре къыйышагъан суратны къоллайман ва олар булан жумлалар къурула. Нг гъарп сѣзню башында бирде ёлукъмайгъаны аян этиле. Мисал: Зенг, тенг, генг, енг, онг, тангала, денгиз, янгур, янгыз.

3-4 класларда оьтгерме болагъан сѣзлюк ишлени бирлери.

Эринли ва эринсиз созукъланы такрарлав ва беклешдирив.

<i>І эринли</i> узун сокъур уллу окъ оькюре ун	<i>ІІ эринсиз</i> таракъ къалакъ балыкъ къашыкъ
--	---

Берилген сѣзлени муаллим айта, яшлар яза. Бу ишни оьтерегенде инче ва созукъ гъарпланы язылышын беклешдирмек учун бир-бир сѣзню гелишлеге гѣре тюрлендирме ярай. Тапкъырлагъа инче ва къалын созукълар ёлугъагъан сѣзлер язма ва олар булан жумлалар къурма бола.

Тил гесимлени такрарламакъ учун ва сѣзлени маънасына гѣре тюз къоллама уйретмек муратда шулай сѣзлюк иш юрютме ярай.

Бир башлап сѣзлени эки тапкъыргъа тил гесимлеге гѣре яза. Берилген атлыкълагъа къыйышагъан ишликлени гѣрсетелер.

<i>Не?</i> янгур ел къуш охувчу яш йылан ит бѣрю ат	<i>Не эте?</i> йылай охуй ява уьфюре уча улуй отлай суюкеле гъаплай
--	--

Мисал:

5-7 класларда оьтгерген сѣзлюк ишни ва сѣзлюк диктантны темалагъа гѣре, къ, гъ, гь, нг, уь, оь, ж, в гъарплар ёлугъагъан сѣзлени къоллап оьтгерме ярай.

- – чалмюк сѣзлени язылышы;
- – къошма сѣзлени язылышы;
- – къыр ва уьй гъайванланы атларыны язылышы;
- – тереклени атларыны язылышы;
- – чечеклени атларыны язылышы;
- – савут-саба булан байлавлу сѣзлени язылышы;
- – адамланы санларына байлавлу сѣзлер;
- – къаршыдаш сѣзлер;
- – тюзлени язылышы;
- – жуманы гюнлери ва ш. б.

Бир сѣзден, ону гъарпларын къоллап, янгы сѣзлер этме бола. Мисал: Такъалыбакъа (такъа, бакъа, акъ, къал, къыбла, балыкъ, къабакъ.).

Доскагъа бир сѣз языла, охувчулар ону ахырынчы гъарпына гелеген сѣз ойлалашалар. Мисал: тюкен – намус – сари – иш – шаптал – лай – йылан – низам ва. ш. б.

Эсгерилген къайдаланы гъар дарсда янгы дарсгъа гѣчгюнче, 8-10 минутну ичинде оьтгерсе асувлу. Гечилген темаланы такрарламакъ муратда язылгъан диктантдан бир сѣзню алып, жумла къуруп, синтаксис разбор этме, тил гесимлени гъыз тартып айырма бола. Диктантдан бир сѣзню алып, аваз ва сѣзню тизим ягъындан чечивюн этмек де шагъар школаны охувчулары учун пайдалы.

Оьрде эсгерилип гетген сѣзлюк ишни тюрлю къайдалары охувчуланы тил байлыгъын оьсдюрге, тюз языв къайдаланы беклешдирме кѣмек эте.

Авуз ва языв тиллени башгъалыкълары

Ана тил дарсланы аслу борчларындан бириси – охувчуланы авуз ва языв тилин оьсдюремек. Ана тил дарсланы береген муаллимлени уьстюне бу ерде бек жаваплы борчлар тюше. Тил ва охув дарсларда, башгъа предметлерден оьтгерилеген дарслардан эсе артыкъ болуп, сёз яшланы ойлашмагъа уьйретеген кьурал гьисапда кьоллана.

Охувчуланы тилин оьсдюрювню авуряны гьар не заманда да ана тил дарсланы юрютеген муаллимлеге тапшурулагъаны тамаша тьогюл. Ону булан бирче шо муаллимлени алдында бирдагъы масъала токътай: о да школада тилни тазалыгъы, гёзеллиги учун юрюлеген ишни башында турмакъ.

Авуз ва языв тиллени алдына салынагъан шулай бир талап бар: о да не къайдада суюсе айтылсын, охувчуланы гьар бир сёзю маъналы, ачыкъ, герти, инандырагъан, къыйышывлу, адабият норма якъдан тюз, аваз якъдан айтылышы аян болмакъ.

Яшланы тилин оьсдюрювге байлавлу талапланы кёбюсю авуз тилге де, языв тилге де байлавлу.

Охувчуланы тилин оьсдюрюв ишни тюз кьурмакъ учун муаллим авуз ва языв тилни бир-бирине ошайгъанлыгъын, бир-биринден башгъалыгъын ва оланы бир-бири булангъы аралыгъын билмеге герек. Биз айтма сюеген оьбузну башгъалагъа билдирмек учун авуз тилден де, языв тилден де пайдаланабыз. Охувчуланы авуз тилини сёзлюгю бай болгъан сайын, адатлы гьалда, оланы языв тиллини сёзлюгю де бай бола.

Ана тилде сёзлени айтылагъан ва язылагъан кююню башгъалыкълары да бар. Биз билеген кюйде, авуз тилни эшитебиз, языв тилни буса гёребиз. Авуз тилден пайдаланагъанда, бизин булан сёйлейген белгили адам бола, языв тилден пайдаланагъанда, адамны пикрусу чалт ва эркин ишлей. Языв тилден пайдаланагъанда буса, пикрубузну токътатмагъа тюше, пикру язывдан оьтюп гетме болмай. Язмакъ учун заман тарыкълы бола. Авуз тил языв тилден эсе къысгъа бола.

Языв тилде пикрубузну толу кюйде бермек учун, сёзлерден пайдаланмагъа тюше. Шо саялы да, языв тилде пикруну толу кюйде генгleshдирип англатмагъа тарыкълы бола. Шо пикрубузну яхшы англамакъ учун, языв тилде жумлалар белгили кюйде кьурулма герек.

Ана тил дарсларда муаллим авуз тилге де, языв тилге де бир йимик тергев берме герек. Охувчуланы тилин оьсдюрюв иште авуз тил де, языв тил де бир-бирине кёмек эте.

Масала, суратланы, жумлаланы уьстюнде ишлевню яда сёйлешивню алайыкъ. Бу ишлерде охувчулар булан башлап авуз иш, сонг языв иш юрюле.

Муаллим охувчуланы тюз сёйлевюне, сёзлени адабият формаларына гёре айтывуна, языв тилде буса сёзлени тюз язылышына айрыча лап гючлю тергев бермеге борчлу. Охувчуланы языв ишлерини маъна янларын тергеп, сёзлени тюз кьоллап, жумлаланы тюз кьуруп ва оьзлени оюн тюз кюйде гезиги булан тизип уьйретмеге герек. Бу ишни юрютегенде, сёзлени тюз язылышын гьар заман гёз алгъа гелтирип ишлемеге тюше. Охувчуланы тюз языв мердешлери беклешген сайын, авуз тил булан бирче, языв тилни мердешлери де беклеше.

Охувчуланы тилин оьсдюрюв иште муаллимлени тили уллу роль ойнай. Шо саялы да муаллим дарсда охувчулагъа материалны англатагъанда, соравлар берегенде, оьзюню муаллимни тили охувчулагъа уьлгю болма герек. Сонг да изложение учун алынган текстлер, сочинениелени темалары, сёзлюк лексика ишлер ва башгъалары да муаллимден шолай жаваплыкъны талап эте. Яшлар булангъы ишлер учун идея-маъна янлары осал текстлер сайланмакъдан зараллы зат бир де болмас. Чебер сёзню усталарыны, халкъ авуз яратывчулугъуну асарлары – яшланы ана тилине уьйретивде бек тизив материал.

Эльмира Исаева

Оътемши школаны муаллими

Абусупиянда кѳонакълыкълда

6-нчы класда адабият дарсны конспекти

*Инсангъа арев кѳылыкълдан артыкъл
ярашагълан зат ёкълдур.
А.Акаев.*

Дарсгъа тарыкъл алатлар: шаирни портрети, журналлар, газетлер ва башгъл тюрлю материаллар; плакатларда шулай сатырлар:

«Охув - билим булагълы, билим - оъмюр чырагълы»

«Илму – битмейген хазна».

*«Адамлыкъл недир – англамакъл, аз сёйлеп,
кёп тынгламакъл».*

«Яшасын, яшасын мактапларыбыз!»

Н.Ханмурзаев.

*«Илму булан эдепни билмеге борчлудур
гиши,*

*Гьеч тюзелмей кълалмагълан илмулу гиши-
ни иши».*

Н.Батырмурзаев

Дарсны муратлары:

1. М.-А.Османовну гъакълындагълы яшланы билимлерин, А. Акаевни шиъруларын-дан бир-бир гесеклени аян этив. А. Акаевни яратывчулугълун мекенли кюйде англагълы, ону «поэзия бавуна» бармакъл, « асил емишлеринден» пайдаланмакъл.

2. Яшлагъла оъзбашына билим алдырмакъл, пайдалы маълумат топлава бажарыв-лукъларын оъсдюремек.

3. Яшланы чебер культурасын артдырив, чебер асарланы охума уйрети, чебер сезивню алакатларын тарбияламакъл.

Къурулушуна гёре дарс – кѳошулчан.

Дарсны планы:

Къурум мюгълет.

Гетген дарсны сорава. М. Османовну

«Гёгюрчюнлени арзасы» деген шиърусуну идея маълнасын ачыкъл этмек.

Янгы дарсны англагълы. А. Акаевни яшаву ва яратывчулугълу булан таныш этмек, «Кълызгълшланы тилинден бир шикаят»

деген шиърусуну идея маълнасы.

Янгы дарсны беклешдирива (тюрлю-тюрлю тапшурувлар, оюнлар, гиччирек сценарий...)

Натижа чыгъларыв.

Уйгё иш.

Дарсны барышы:

Къурум мюгълет.

Гюн яхшы болсун, яшлар!

Гюн яхшы болсун, муаллим!

Биз бугюнгю дарсда М. Османовну «Гёгюрчюнлени арзасы» деген шиърусуну идея маълнасын ачыкъл этип, Абусупиян Акаевни поэзия бавуна барыв, яшаву ва яратывчулукъл ёлу булан таныш болуп, инкълылапдан алда кълатын-кълызланы охумагъла ихтиярлары болмагъланны билежекбиз; яшавда инсанлагъла бары затдан алда билим ва тарбия тарыкълны англажакълбыз.

Уйгё ишни сорава.

Уйгё берилген иш токълташдырыла. (М. Османовну «Гёгюрчюнлени арзасы» деген шиърусу, шаирни яратывчулугълундан аслу маълуматланы эсге алмакъл)

Биографиясындан сорава:

– Яшлар, М. Османов кимдир? Ону гълкълында сиз не билесиз?

– М.Османов – кѳумукъланы айтылгъан шаири, ярыкъландырывчусу (сѳзлюк ишге тергеv бериле – просветитель)

– Ол кѳайсы юртда ва неченчи йылда тувгъан?

– М. Османов 1838-нчи йылда Хасавюрт районну Яхсай юртунда тувгъан.

– М.Османов не ерде охугъан, кѳайда ишлеген?

– Петербург шагъарда охугъан, университетде ишлеген.

– Кѳумукъ адабиятгъа нечик кѳошум этген?

– Кѳумукъланы ва ногъайланы йырларын жыйып, 1883-нчю йылда китап этип, басмадан чыгъаргъан.

– Нечик асарлар язгъан?

– «Шавхалны кѳаласы», «Яхсайланы арзлары», «Гюлкѳыз», «Гѳгюрчюнлени арзасы» ва башгъалары.

Гѳрюнюшге (сценарийге) кѳарайбыз. Ата гѳгюрчюн – Арсланханов М.-С., ана гѳгюрчюн – Баматханова Марина. Яшланы кѳушлагъа гѳре этилген костюмлери де бар. (Ата гѳгюрчюн ана гѳгюрчюн булан бирче арз этеген еринден башлана).

1-нчи яш. Уйлеринг атив гѳрюп, гелген эдик кѳонакѳгъа.

Уя да этдик башында, гет деген гиши ѳкѳгъа.

2-нчи яш. Парахат яшай эдик, женнет эди кѳалабыз.

Кѳаланы кѳалкѳысында уя толгъан балабыз.

1-нчи яш. Балаларыбыз йылай, сен ачмайсан эшикни.

Алагъожа кѳап булан бегетгенсен тешикни.

2-нчи яш. Нечакѳы атив буса да, ташлайыкѳ кѳалабызны.

Сѳз беребиз – гетербиз, сагъа кѳалсын кѳалалар.

1-нчи яш. Шулай ачдан оьлтюрме, кѳа-

натлансын балалар.

Яшлар ичинде йылап, биз мунда кѳырда янып...

2-нчи яш. Акѳ гѳгюрчюн, гѳк гѳгюрчюн, кѳувлума, ала-кѳула.

Арзагъа кѳол салгъанлар бары да элли бола.

Булагъа тынглагъан сонг, Гъамзат кѳатты жавап бере:

(Темирханов С. Гъамзатны ролюнда).

Кѳонакѳ деп, абур берип, кѳойгъан эдим уй этме.

Уьюнню бузуп битмей, кѳабул тьогюлсюз гетме,

Ичин похлап битгенсиз, уьстюн де толгурасыз.

Кѳуваласа, гетмейсиз, яс тутуп олтурасыз.

Хыйлы гюн кѳарап турдум, атив ѳлда гетсин деп.

Тутуп, байлап йибердим, сюьген затын этсин деп.

Уьч керен болжал салдым, чыгъып тайып гетсин деп,

Ятып турду кѳалкѳымда гъар не этсе, этсин деп...

Муаллим яшлагъа соравлар бере:

– Гѳрюнюшге кѳарагъан сонг, сиз не айтма боласыз?

Яшлар айталар.

– Гъамзат нечик адам экенни билдик?

Яшлар айталар.

– Шолай ишлени этеген адамлагъа биз нечик адамлар деп айтабыз?

Яшлар айталар.

– Шу ерде нечик аитывлар кѳоллама бола?

Яшлар айталар:

– «Инсангъа атив кѳылыкѳдан артыкѳ ярашагъан зат ѳкѳдур»

«Кѳылыкѳ – адамланы адам этип, гъайванлардан айырагъан затдыр...»

Муаллим. – Яшлар, тьоз аитдыгъыз. Булай оьиланы биз узатма болабыз.

Яхшы, асил – жанлар (гёгюрчюнлер)
 Яман, намарт – Гьамзат йимик адамлар.
 Ол яман кылыкълы, илмусуз адам зкенни билдик.

Эдепликни, билимни, асилликни гьакъында Абусупиянны поэзия бавунда узатабыз.

Бизге бираз кыйын сёзлер де ёлугъажакъ, эсгиленген сёзлеге тергев беригиз.

Сёзлюк иш:

шикаят – кагъыз

ярыкъладыривчу - просветитель

марипат - билим, илму

тавпикъ, мадат – кёмек

чомартлыкъ – щедрость

таржумачы – переводчик

эдеп, кылыкъ - воспитанность

А. Акаевни шиъруларындан бир нече яшгъа гёнгюнден уйренсин деп гесеклер берилген эди.

Янгы дарсны англатыв.

Интерактивный доскада (слайдларда) Абусупиянны сураты, юртну гёрюнюшю, баву герсетиле; бавдагъы кыушланы тюрю чарнавлары аста эшитиле.

Ауди-дискден сёйлеме (яда озыю муаллим хабарлай):

– Тёбен Къазаныш деген юртда бир агълю яшай болгъан. Оланы лап да гиччи уланы Абусупиян болгъан. Ол 1872-нчи йылда тувгъан. Абусупиян гиччиден тутуп охумагъа, ишлемеге, гъар затны билмеге сюеген яш болгъан.

Билимин, англавун артдырмакъ учун, ол Жюнгютейге, Темирханшурагъа, Согратлиге, Таргъугъа, Къырымгъа, Къазангъа, Тюркиягъа ва башгъа ерлеге барып, гъакъыл-хазна жыйып, ата юртуна къайтгъан болгъан.

Абусупиян гъар тюрю ерлерден алып гелген ояларын тереклер этип поэзия бавунда орната.

Бир тереклеринде адабият емишлер бише, бирлеринде буса физика, астрономия,

медицина, география емишлер бише.

Китапларына сёз бериле: (Китаплары болуп сёйлей яшлар, олар айта)

1. «Гъазир дарман» деген китабында медицинадан бек багъалы маълуматлар бар.

2. «Вилятыма савгъат» тарихден, географиядан ва арап тилни грамматикасындан маълуматлар бере.

3. «Къылыкъ китабы» яхшы ва яман хасиятланы гъакъында хабарлай.

4. «Илму гысап» буса санавланы кыошма, тайдырма, артдырма, уйлешме, масъалаланы чечме уйрете.

Муаллим.

– Адамны яшаву мактапдан башлана. Абусупиян Акаев биринчилей дюнья илмуланы уйренеген мактап ача.

«Яшланы тюз тарбиялайгъан, билимли ва гъакъыллы болма уйретеген ер – мактап», - деп эсгере Абусупиян. Шо саялы да ол яшлар учун терек орната – «Мактапгъа бар, мактапгъа» деген. Шо терекни емишлеринден пайдалангъан яшлар булай айта:

Яшлар йырай (макъам согъула):

1-нчи яш. Ананг сююнгюр, балам, ал чы къолунга къалам,

Сукълансын сагъа алам - мактапгъа бар, мактапгъа!

2-нчи яш. Мактапгъа сал юрегинг, илму болсун герегинг,

Нюрленсин кёкюрегинг – мактапгъа бар, мактапгъа!

1-нчи яш. Шатлыкъ этейим мен де, сен мактапдан гелгенде,

Миллетинг гёзю сенде – мактапгъа бар, мактапгъа!

2-нчи яш. Миллетинг къарай сагъа, кёп затлар ёрай сагъа,

Мактапдан сорай сагъа - мактапгъа бар, мактапгъа!

1-нчи яш. Мактап - илму булагъы, талайсызлар – йырагъы,

Янсын миллет чырагъы – мактапгъа бар,

мактапгъа!

2-нчи яш. Эт чи миллетни гъайын, оърленсин гъар гюн сайын,

Эшит Ватан гъарайын – мактапгъа бар, мактапгъа!

1-нчи яш. Тынгла, балам, ананга, юрю мактап хананга,

Ярыкъ бер айлананга - мактапгъа бар, мактапгъа!

Муаллим.

– Биз, яшланы къоюп, гелейик Абусупиян гъа. Абусупиян билимни, культураны агъамиятын бары халкъгъа англатмагъа сюе. Ол къатын-къызланы насибин якълай, олар гёреген зулму гъа къаршы чыгъа. Къызлар амалсыз экенни, охума гъа, билим алма гъа, бир зат гъа да ихтияры ёкъну билеген Абусупиян оланы билимини, насибини гъайын эте.

Бир гюн эртен танг булан туруп терек орната. Ону аты – «Къызъяшланы тилинден бир шикаят».

Къызлар шиърудан гесеклени гёнгюнден охуйлар. (8 къыз).

Муаллим.

Гечге таба охугъан ва охума гъан къызлар нечик болагъанны «Эки къурдаш» деген гиччи сценарийден таба билежек биз («Языкъ Гъабибат» деген повестден алынган Гъабибатны ва Абидатны келпетлерин гёрсете, олар охувну гъакъында лакъыр этеген вакътиси)

Соравлагъа гёре лакъырлашыв юрюле. Яшлар къызланы келпетлерин ачалар: къайсы тюз ойлаша, къайсы дурус ойлашмайгъаны чечиле. Гъалиги яшав булан тенглешдирив иш юрюле.

Тарбия булан бирче билим де бола яда билим, илму булан къылыкъ да янаша токътай.

Н. Батырмурзаев шо гъакъда кёп ажив айтган:

Илму булан эдепни билмеге борчлудур

гиши,

Гъеч тюзелмей къалма гъан илмулу гишини иши.

Охугъан, яшавда къасткъылган, эдепли ёллардан юрюген къызлар Барият Муратова йимик оърлюкlege етишер.

Бу йыл сагънаны бийкеси, бизин сёнмейген юлдузубуз Барият Муратова тувганлы 100 йыл бола. Ол, канзиден канзиге оърлене туруп, яшавну тюрлю-тюрлю толкъунларындан оьте туруп, оърлюкlege етишген.

Къатынлар билимсиз, касбусуз къалмасын. Биз охумасакъ, тикме, аш этме, авругъан гъа дарман берме... билебизми? Билмейбиз.

Сизге яшавда, охувугъузда уьстюнлюклер ёрайман.

Къызланы да къояйкъ, гелейик Абусупиян гъа.

Заман гете, адамлар охувну пайдасын англама башлай. Абусупиян шулар булан тамланып къалмай. Ол кёп ишлей, сёзлюклер чыгъара, къумукъ тилге баш гъа тиллерден асарланы таржума эте...

Абусупиян бирдагъы терек орната – «Къылыкъ китап» деген.

Бу терекни емишлерин сююп ашаганлар яхшы къылыкълы бола.

Беклешдирив.

Гелигиз, биз мактап гъа бара гъан яшла гъа тергев берейик. Олар нечикдир, билейик.

1. Эки яш мактап гъа бара. Бири ажив гийинген, саламат кюьде юрюй, бириси яш буса атыла, ёлдашына тюрте...

– Не айтма боласыз? Къайсы яш оьзюн ажив тутуп бажара?

Яшлар ойлары айталар.

2. Мактап гъа бара гъан яшланы бирисини сумкасы (портфели) бар, бирисини буса бир китабы да, 2-3 тетрады да гёрюне.

– Не айтма боласыз?

Яшлар ойлары айталар.

Компьютерден тапшурув.

Берилген сѳзлени ичинден яхшы
кѳылыкъланы айырмакъ.

Яхшы кѳылыкъ

Саламатлыкъ.

Оьктемсизлик.

Кѳоркъачлыкъ.

Тазалыкъ.

Кѳемкешив.

Эринчеклик.

Айтывну узатмакъ учун кѳайсы тарыкъдыр?

1. Аз сѳйле, -----

Яхшы бол. Кѳп тынгла. Яхшы ишле.

2. Яхшы сѳз -----

Баш азыгъы. Кѳатты этер. Жан азыгъы

Тюз жаваплар бердигиз. Гъали китапла-
рыгъызыны ачыгъыз, шиърулардан бир-бир
гесеклени охуп, кѳапиясына тергев берейик,
эпитетлени табайыкъ.

Физмюгълет. Яшлар, еригизден туругъуз,
гѳзлеригизни юмугъуз, кѳолларыгъызыны
астаракъ гѳтеригиз, сонг тюшюрюгюз; бир-
дагъы гѳтеригиз, бизге багъып оьзю Абусу-
пиян геле. Ол сизден сююне, неге тюгюл де
сиз арев охуп билесиз, эдепли яшларсыз,
компьютерлерден ишлейгенигизни, днев-
никдеги яхшы кѳыйматларыгъызыны да гѳр-
ген. Абусупиян бек шат. Гъали гѳзлеригизни
ачыгъыз. Гертиден де, Абусупиян Акаев би-
зин булан, ол бизге кѳарап турду, ону умут-
лары яшавгъа чыкъгъан.

Халкъ учун чалышгъан шаирибизни,
алимибизни артдагъы йылларында биревлер
ону гъакъындан ялаябып, темиркѳазыкъ
якълагъа туснакъгъа сюргюн этелер. Арт-
дагъы кагъызы ону Пермски вилайтдан
Котлас шагъарны ювугъундагъы лагерден.

А. Акаевге багъышлап язгъан шиърусун муаллим Исаева Э.Х. охуй:

Бузлар япгъан Сибир эллер болса да,
Исив бердинг сендей ятгъан халкълагъа.
Чакъсыз тюшген умутсуз юреклеге
Бажарадынг умутларын якъмагъа.

Ругъ байлыгъынг сѳндюрмединг шонда
да,

Шатлыкъ булан ругъ берединг ююне.
Пайхамаргъа тынглайгъандай инсанлар,
Тынглай эди гъар калиманг, сѳзюнге.

Ахыр гюнюнг билегендей гелгенин
Ясин алма суралары охулду.
Айландырып алды туснакъ агълюлер,
Эки гѳзюнг асталаша юмулду.

Сагъа болгъан бу оьлюмге кѳарсалап,
Кюллю халкъны гѳзлери де яшланды.
Гъарайгъа да, гъурайгъа да кѳарамай,
Нажжаслары элтип сени ташлады.

Б. Магъамматовну поэмасындан гесек охула.

Биз уйге кѳайтма тарыкъбыз. Онгмай-
оьсмей Гъамзат йимик ялаябагъан намарт-
лар кѳалсын, онгуп-оьсюп халкъны юрекле-
ринде яхшылар, А. Акаев йимиклер кѳал-
сын!

Рефлексия.

– Яшлар, биз бугюнго дарсда кимни
гъакъында сейледик?

Яшлар айталар.

– А.Акаев кимдир, нечик асарлар язгъан?
Бавунда нечик тереклер орнатгъан?

Яшлар айталар.

– Билимни, кѳылыкъланы гъакъында
нечик айтывлар, кѳанатлы сѳзлер бар?

Яшлар айталар.

– Яшлар, дарсны кѳайсы ерин ушатдыгъ-
ыз? Сизге не ерде четимликлер ёлукъду?

Яшлар айталар.

– Сизге мен разимен, яхшы ортакъчы-
лыкъ этгенлеге емишлер бериле, 5 болса –
«5», 4 болса- «4».

Уйге иш.

А. Акаевни яшаву ва яратывчулугъу,
шиърулардан гесеклени гѳнгюнден уйрен-
мек, илмуну, яхшы кѳылыкъланы гъакъында
айтывлар язмакъ.

ТЕСТ-тапшурув

1. Лексикология грамматиканы къайсы бёлюгюдюр?
А – авазланы ва гъарпланы уйретеген.
Б – тилни сёз байлыгъын уйретеген.
В – тил гесимлени уйретеген.
2. Шу сёзлени жутлары къайда гире?
Улду-гиччи
Бийик-алаша
Семиз-арыкъ.
А – маънадаш сёзлер.
Б – къаршыдаш сёзлер.
В – аваздаш сёзлер.
3. Шу жутлар къайда гире?
Асил – алив – гёзел.
Юрт – абзар – ожакъ.
А – маънадаш сёзлерю
Б – къаршыдаш сёзлер.
В – аваздаш сёзлер.
4. Шусёзлеге не сёзлер деп айтыла?
Авур хасият, асил адам, къатты юрек.
А – Кёп маъналы сёзлер.
Б – Фразеология.
В – Маънадаш сёзлер.
5. Авазлар ва гъарплар граматиканы къайсы бёлюгюнде уйретиле?
А – Фонетика.
Б – Морфология.
В – Синтаксис.
6. Шу текстдеги къутгъарылгъан гъарпланы яза туруп гетигиз.
Г...зню алам...тлары г...рюнюп тура. Агъа...лыкълар, орма...лар тюрлю-тюрлю тюзлеге бо...лгъан. Яп...ракъланы бирлери сар...айгъан, бирлери къыз...ргъан, бирлери буса ...шыл к...юнде кълалы... тура. Къарап гёзюнг тоймай. Бу гёзе...икни неча...ы пагъмулу художник де бар кю...нде сура...лап болмас.
7. Къумукъ тилде нече созукъ аваз бар?
А – 9
Б – 8
В – 10.
8. Кълалын созукълар нече бар?
А – 5.
Б – 4
В – 3.
9. Шу сыдырада эки аваз гёрсетеген гъарпланы гёрсетигиз.
А, О, У, И, Е, Ё, Ю, Я.
10. Къумукъ алфавитде нече гъарп бар?
А – 36
Б – 37
В – 38.

Тизгенлер **Маржан Абукова, Женнет Даниялова**, Хасавюрт педагогика колледжни дарс беривчюлери.

Раиса Ногаева,
Хамаматюрт орта школа.

Класдан тышдагы ачыкъ дарс

Темасы: АНА ТИЛИМ КЪОЛДАГЪЫ БАЛ КЪАРТЫГЪЫМ.

Мурады:

1. Гечилген дарсланы такрарламакъ, яшланы билимлерин беклешдирмек ва толумлашдырмакъ, ана тилни гезеллигин гёрсетмек.

2. Охувчуланы сёз байлыгъын, тергеююн артдырмакъ; эсин оьсдюремек, тюзязывун болдурмакъ, тилге югюрюк этмек.

3. Билим алывгъа талпынывну, алдынлыкъгъа гъасиретликни, бир-биревге абурый этивню, ана тилине сюювню тарбияламакъ.

Къураллар: карточкалар, таблицалар, гъарплар, доска, китаплар, суратлар.

ОЮННУ БАРЫШЫ:

I Гиришив.

Ана тилим- жан азыгъым, чырагъым.

Мен шо тилде уйренгенмен сёйлеме.

Ана десем гюлдей ачып юрегим,

Юрек йырай, тюшмей ону кюйлеме.

II Аслу бёлук.

1. Гиришив лакъыр.

Бугюн биз башлайбыз тамаша дарсны.

Кюлкю, кюрлюк булан ёйыкъ чарсны.

Эки команда, бир-бирине тенг,

Тартышма гъазир, ана тилим генг.

Абургъа, сыйгъа гъариси лайыкъ.

Сизин булан биз таныш болайыкъ.

Танышлыкъ.

Ана тилни сырларын ахтарайыкъ, чечейик.

Адашып, адап къалсакъ, айып этмей гечейик.

Бу оюнну ахтарма, олтургъан жюри,

Гъар кемчилигин гёрюп, боларсыз тири.

Гъар командагъа ян тартып гелген

Къаравчулар да сав болсун мекен.

8-нчи а къаршы 8-нчи б класгъа

Къарайыкъ гъали сиздеги къастгъа.

Танышлыкъ.

- Бизин команда

-Гъаракатчылар.

Гъаракатчыларбыз биз.

Гъеч къуллукъдан къоркъмайбыз.

Алдынлыкъны алмайлы,

Уьюбюзге къайтмайбыз.

Гъакъылы тенглер булан

Тююл тогъа тартмайбыз.

-Бизин команда

-Гюнешлер.

Гюнешлербиз, гюнешлер.

Исив, ярыкъ беребиз.

Гъаракатчылардан яхшы

Ана тилни билебиз.

Утмагъа деп гелгенбиз,

Утмайлы гетмесбиз биз.

Ойнайгъан яшлар таныш чы сизге,

Динара артда къошулгъан бизге.

Селита сабур, тавушу аста.

Хасияты дослу, жаваплы дарсда.

Сираждин эрке, гиччиси уйде.

Жыкъысы да бар биз билген кюйде.

Уллу ишлевюч, уялчан юзю.

Къоянлар сакълай Наврузум оьзю.

Илиякълы Марат сёйлей астаракъ,

Гъисапны яхшы биле бу яшым.

Дарсгъа гечикме, гезел Рабият.

Юхлама сюйсенг, бираз эрте ят.

Отавунда таявлу, къызашлагъа аявлу.

Оъзтерече бу къыз Фарида атлы.
 Бойлу къыз, Райса, атив сёзлеринг.
 Напекенг гёрме кьоймай гёзлеринг.
 Ажайым ишли, обур гелишли.
 Ана тилни де биле тийишли.
 Хатасыз яза Абитим тюзю,
 Гёрмеге атив иренкли юзю.
 Эркек хасият Агъмат агъайда.
 Соравгъа жавап гъазир, айгъайда.
 Тилге югюрюк Женнет онгунгда.
 Эзивден гирип чыгъар кьойнунгдан.
 Девдей Динисим болду аюв да.
 Порсукъ да болду чебер яювда.
 Этмежек артыкъ Альбина хабар.
 Къылына тийсенг, тёбенгден хабар.
 Рашитханымны къарыву артыкъ.
 Тюрлю гыслерден толажакъ къартыкъ.
 Спорт булан машгъул Вайдулла яшым.
 Ол гючлю боксёр, тез яшыр башынг.

Эки команда
 Бир-бирине тенг.
 Тартышма гъазир,
 Ана тилим генг.
 Ана тил

1) Тартышыв

СОРАВЛАГЪА ТЮЗ ЖАВАПЛАР

– Йырчы Къазакъ къайсы юртлудур?
 (Муслимавул – Атланавул)

– Шиърю къайдада язылгъан хабар не-
 дир? (поэма).

– Яз гелгенде ерленики – яшнамакъ,
 Ерлер яшнап, яшнап къала бар да якъ.

Тек ерлеге ес тюгюл чю бар да халкъ. («На-
 сипли бюлбюл»)

– Къумукъ сатирик кимдир? (Наби Хан-
 мурзаев).

– Кимни сёзлеридир? - О чу герти, буса
 да, эки де, уьч де гелип-гетип юрюмек бизге
 де атив тюгюл. Халкъ эшитсе, нечик де сёй-
 лер, уялмасын, бу уялма ярайгъан заман тю-
 гюл, биз кёп разибиз, сёйлесин.(Абдулке-

рим).

– Къумукъ театр кимни атын юрюте? (А.
 Салаватов).

– Айтивну битдир. Игит уйде тувар... (
 къырда облер).

– «Шавхалны къаласыны» автору ким-
 дир? (М-А. Османов).

– Б. Астемировну «Тангчолпан» деген аса-
 ры кимге багъышлангъан? (З. Батырмурза-
 евгъа).

– «Къарачач» деген ёмакъдагъы сувдан
 табылгъан яшланы атлары нечикдир? (Сув-
 сар, Табулду).

– Магъаммат апенди Османов къайсы
 юртлудур? (Яхсай)

– Хабардан уллу, романдан гиччи чебер
 асар? (повесть)

– Уллу ёлгъа сапар чыкъма бизге заман,
 уланлар!

Чёкюч булан гесевючлер ёлда бизин бу-
 ланлар.(«Яш гюбечилени йыры»)

-Дагъыстан язивчуланы союзуну бирин-
 чи председатели кимдир? (Багъавутдин Асте-
 миров)

-Кимни сёзлеридир? - Сёз, лакъыр негер
 тарыкъдыр? Мен бугъар мени ал деп
 тилежекменми,суймесе, алмасын. Ол алмаса
 да, мен ерде къалман.(Гъабибат).

– Къумукъ театр учун уллу ингилис дра-
 матург Шекспирни «Отелло» деген трагедия-
 сын ажайып усталыкъ булан ким гёчюрген?
 (Т. Бийболатов).

– Айтивну битдир. Болгъан ишге... (бо-
 лат бол).

– «Сатылгъан Меседуну» автору кимдир?
 (Сокъур Къурман).

– Дагъыстан драматургияда инг де белги-
 ли пагъму кимдир? (А. Салаватов).

– Денгиз атны ким тутгъан? (Шамсува-
 ра).

2) Тартышыв

ТЮЗ ЯЗМАГЪА БИЛЕМЕН, ХАТАНЫ
 МЕН СЮЙМЕЙМЕН.

Йиберилген хаталаны тюзлегиз.

Жаллы, хакенез, такли, атгъыч, къайына-на, гюмелек, уллуана, бирминг эки юз, элий, уьттю, атялман, дунъя, бюгюн, гъайюв, чавакъ, оьгюземиш, гьовуна, бопо – вош, йымшакъ, ашпакъ.

3) Тартышыв

Мен - сагъа, сен – магъа . (Бирикген сёз тагъымланы маънасын чечебиз. Башчыларыны тартышыву.)

ЯЛ АЛЫВ

«Мен къарайгъан тешикден къара»

Эки ювукъ болгъан. Оланы бириси бир къызыны бек сюе болгъан. Бир гезик той болуп турагъан абзарны ариги янындан таба чалны тешиклеринден эки ювукъ тойдагъы къызлагъа къарай болгъан. Къызыны сюеген улан тойда досун гёре. Ону ювугъуна гёрсептип макътанма сююп:

– Ювугъум, гьона, шо гёк гюлмелли, гёк полша гийген гёк гёзлю къыз – мени сюйгеним, къара чы, нечик аревдюр! - дей.

Ювугъу башгъа тешикден къарай, къызыны ушатмай:

– Я, о чу эрши зат, – дей.

Къызыны сюеген улан ону сёзлерине бек тамаша болуп:

– Я, гел, мен къарайгъан тешикден къара, – деген.

«Атын айтса ат йимик гелер»

Дюнъядагъы бары да халкъланы гъайванчылыкъ ва гъавчулукъ булан байлаву инанывлары, хабарлары болгъан. Шоланы арасында ат яшырып сёйлейгенлик де кёп ёлугъа. Кюрчюсю – жан-жанывар адам тилни биле, олар сигърулу кюйде арекден таба да муратларын-хыялларын билме болар деген инанывлар.

Бырынгъы гъавчу гъавгъа чыкъгъанын ачыкъдан айтмай болгъан. Къайсы кыыр жанлагъа гъав этмеге хыялы барны огъар башгъа яшыртгъын атлар тагъып айта болгъан. Къумукъларда да, масала, «бёрю» деп

атын ачыкъдан айтмакъ яхшы тюгюл деп санала болгъан. Огъар гавур, гавур гийик яда жанывар деп айта болгъанлар. Дагъы ёгъесе, шо ат йимик чалт, тез гелип, зарал этме бола деген эски инаныв болгъан.

«Сен тюлкую бусанг, мен къуйругъуман»

Аллагъ бары да жанланы яратгъан сонг, олагъа гъар тюрлю якъдан бажарывлукъ, гьюнер, пагъму уьлешмек учун бир ерге жыя... Адам алда етишип, гъакъылны ала, пил – гючню, арсланкъаплан – къоччакълыкъны, къубагийик – бек чабывну ва шолай башгъалары башгъа затланы алалар. Тюлкую бираз гечигип къала. Онча кёп жыйылгъан жан-жаныварны арасына гирип де болмай, артда оланы тубюнден, аякъ-туякъ аралыкъдан таба къуйругъун сугъа. Огъар да башгъалар алма сюймейген гьилла ябушуп къала. Шону учун ону гьилласы къуйругъунда бола деп айтыла.

5) Тартышыв

Ким яхшы охуй? (Чебер охув тартышыв).

6) Тартышыв

Токътав белгилени сал.

Бизин класдагъылар Азнавур Агъмат Вайдулла Имран гъасили калам барысы да яхшы яшлар. Уьюнг йыгъылмагъыр сени я сагъа къарайгъаным не заман.

Авлакъда ишлейгенлер Акърамдин Марат Хункер Навруз гертисин айтгъанда бары да къасткъылып айлана. Гъай къоччагъым сени я ишден къоркъмайгъан улансан.

7) Тартышыв

Муну аты нечикдир?

Билеген адам шоссагъат айта. Билмей бу сагъыз, гезик булан гъар гъарпын ачып чечебиз. Алда чечген команда утажакъ.

7) Тартышыв

Чебер сёзню устасы. (Ким кёп айтыв биле?)

8) Тартышыв

Берилген сёзлерден айтыв жый. Оьрлюк сюйген кёп охур. Илму отда да

янмас.

8) Тартышыв

Сёзлени жутун тап.

Понедельник, вторник, среда, четверг, пятница, суббота, воскресенье, жумагюн, талатгюн, арбагюн, сонгугюн, итнигюн, хамисгюн.

9) Тартышыв

Сёзлени кьумукъ тилге гёчюр.

Осень, семья, вечер, радуга, век, юг, р учка, возможность, легкий, образ, рагьму.

Дарсны жамы:

Оюн битди, харс сизге.

Сююнчсюз кьумукъ тюзге.

Кьурч оюнугъуз булан

Къарыв кьошдугъуз бизге.

Уланлар да, кьызлар да

Ойнады армай, талмай.

Бугюн шундан гетмессиз

Менден савгъатлар алмай.

Кьоччакълыкъ ва гьакъыллыкъ

Эр йырны баш макъамы.

Муна гиччирек савгъат:

Блокнот, язма къаламы.

Къызларыбыз аривлер,

Гёз тиерден кьоркъаман.

Шо саялы олагъа

Гёз йымчакъны тагъаман.

Машалласыз кьоймажакъ,

Гъариси дюр бир кьурчакъ.

Узун чач – гёз гъашыгъы,

Чачгъа сизге тагъымчакъ .

14 йылда паспортлар

Алгъансыз, я аларсыз.

Утгъангъа жылт беремен,

Ону уьстюне саларсыз.

Ананы сюегендей

Суй, сен, ана тилинг де.

Сююв ярыкълыкъ берер

Гъар башлагъан ишингде.

Сав болугъуз, бар болугъуз,

Кьолугъуз болсун кьолда.

Халкъны гьакъыл хазнасы

Кёмекчи болсун ёлда.

Бир-бир сёзлер эсгилене, оьзю тил буса янгыра

Халкъарада эсги болгъан сёзлени (архаизмлени) янгыдан тилге къайтарма герек, орус тилден гелген сёзлени орнуна янгы къумукъ сёзлер яратма герек дейгенлер чакъ-чакъда къаршы бола. Шолай айтагъ-анлагъа рази тюгюллер де кеп бар. Олар гысап этеген кюйде, янгы сёзлени яратыв тынчлыкъда чечилеген масъала тюгюл, тилни оьсювюню оьз законлары бар. Шо масъалагъа гёре, гъалиден 35 йыл алда филология илмуланы доктору, профессор, Дагъыстанны халкъ язвчусу Ибрагъим Керимов да оьзюню «Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы» деген китабында язгъан болгъан.

Заман гетген, яшав оьсген сайын тилдеги бир табун сёзлер эсгиленеген, гъатта ёкъ болуп къалагъан кюйлер бола. Шолай сёзлеге архаизмлер дейлер. Сёзлени эсгиленмегини эки себеби бола. Биринчиси, бир табун предметлер, англавлар яшавда къолланмайгъан болуп къала, шо заманда оланы атлары унутула. Масала, гъали садакъ (окълар салагъан зат), къалкъан (окъ, къылыч тиймесин деп алдына тутагъан темир), сюнгю (башында чанчма темири булангъы узун къурух, бырынгъы заманларда атлы асгерни савуту), къул, къараваш, раият (бийге-хангъа таби гиши) деген предметлер де, шо саялы оланы атлары да къолланмай.

Экинчиси, бир тайпа предметлер ва англавлар оьзлер таймаса да, атлары тайып, оланы орнуна янгы сёзлер къолланагъан болуп къала. Масала, гъали биз мактап, къыратхана, писир деген сёзлени орнуна школа, изба-читальня, секретарь деген сёзлени къоллайбыз.

Бир табун шолай сёзлери эсгиленген булан тил башгъа ярлы болмай. Биринчиси, оьзюне тарыкъ сёзню халкъ эсгиленмеге къоймай. Сёз эсгиленди буса, о тилге тарыкъ болмагъан.

Экинчиси, гъар-бир тилде эсгиленген сёзлерден эсе, оьзге тиллерден гелип къошулагъан сёзлени санаву кеп бола. Шо зат о тиллени савлай алгъанда эсгиленме яда ярлы болма къоймай, ону терсине, янгырта ва бай эте.

Совет девюрде бизин тилге орус тилден юзлер булан янгы сёз гирип, ону сёз байлыгъын артдырып, янгыртып, нечакъы англамагъа къыйын затланы гъакъында да сёйлеп де, язып да болагъан этди.

Тилни оьсювюнде сёзлер оьзлер тайып гетмей, янгыз оланы маъналары алышынып къалагъан кюйлер де бола.

Жагъил деген сёзню бир заманларда къумукъ тилде англавсуз, билимсиз деген маънасы болгъан. О – арап сёз, арап тилде ону муна шолай маънасы бар да бар. Гъали буса жагъил деп етишген улангъа айтабыз.

Дагъыстан Россиягъа къошулгъан сонг, орус купецлер гелип, бизде уллу тюкенлер ачып, уллу савдюгер этип, бек бай болуп гетген. Олагъа бизин халкъ орус байлар дей болгъан. Бара-бара шо сёзню маънасы алышынгъан: гъали биз урусбай (сёзню баш авазы ассимиляция къайдасына гёре алышынгъан) сёзню гысапсыз, кеп, гючлю деген маъналарда къоллайбыз.

Гъаким деген сёз бизге араплардан гелген. Арап тилде о судья деген зат. Бизде де шо сёз бир вакътилерде оьзюню герти маънасында къолланса да, бара-бара начальник деген

маънаны берен болуп къалгъан.

Эгер эгиленип тайгъан сёзлени гёчюм маънасы болгъан буса, баш аслу маънасы тайып, къалгъан маъналарында къолланагъан кюйлери бола. Масала, окъ деген сёз аслу маънасында гъали къолланмай буса да, гёчюм маъналарында къоллана: гёзню огъу, окъ йимик, окъдай болуп гетди деп айтыла.

КЪАЙСЫ СЁЗ КЪАЙДАН ГЕЛГЕН

Оызге тиллерден гелип сёзлер къошулмагъан, янгыз оюзюню сёзлерин къоллап турагъан тил дюньяда бир де ёкъ. Къайсы тилни алып къарасакъ да, ону сёз байлыгъыны бир нече проценти оызге тиллерден гелген сёзлер болуп чыгъажакъ.

Тиллерден бири-бирине сёзлер гирмекни себеби халкъланы арасында тыгъыс жамият-экономика аралыкълар болмакъдандыр.

Шолай оызге тиллерден гирген сёзлер бизде де бар. Оланы дёрт группагъа бёлмеге ярай.

1. Ерли тиллерден гелген сёзлер: ханц, хуцири, махи, харал (къап), котехал (четен къап), хапача (тон) ва башгъалары.

2. Арап тилден гелген сёзлер: адам, адил, азиз, агълю, аламат, алат, алим, амма, амал, арза, асыл, аслу, балагъ, берекет, гъава, гъаким, гъакъыл, гъаракат, гъарам, гъарп, даим, дарс, даража, дюнья, зат, загъмат, изну, идара, илму, инсан, ишара, калам, китап, къуват, къарар, къаст, мал, макъала, маъна, масала, миллет, мурат, налат, насип, негет, пикир, питне, рази, рагъат, рагъму, сабур, савгъат, салам, себеп, суал, тайпа, талай, талап, таман, тасдыкъ, тарих, хатир, хыял, хасият, шагъат ва ш. б.

3. Фарс (иран) тилден гелген сёзлер: аппасы, базар, кире, кишен, леген, майдан, мых, намарт, пал, палас, пашман, пастан, пача, перде, пердев, пурман, сапун, сирке (ханц), сукара, терезе, тюкен, хали, хаса, хырда, чыт, шагъ, шайы, шиша ва ш. б.

4. Орус тилден гелген сёзлер: аптека, артист, банк, билет, бурам, договор, зал, закон,

клас, курорт, курс, метро, минут, музей, партия, партизан, патриот, пенсия, печ, пут, радио, район, резин, совет, союз, станция, студент, телевизор, телефон, школа, ясли ва ш. б.

СЁЗЛЕНИ СЫРЛАРЫ

Тил – тамаша зат. Тил – гючлю зат. «Айтылгъан сёз – атылгъан окъ», – деп ата-бабаларыбыз билмей айтмагъан. Шо саялы гъар сёзню оыз еринде къолламагъа ва тюз язмагъа герек бола.

Дюньяда бир-бир халкълар солдан онгъа багъып, бир-бир халкълар буса онгдан солгъа багъып яза. Масала, биз солдан онгъа багъып язабыз, араплар буса онгдан солгъа багъып яза.

Тергев этип къарасакъ, къумукъ тилде солдан онгъа багъып да, онгдан солгъа багъып да бир йимик охулагъан, тек маънасы бузулмагъан сёзлени табабыз. Масала: ата, ана, къумукъ, къазакъ, къабакъ, къаммакъ, аба, къалакъ, къуллукъ, къутукъ, къакъ ва шолай башгъалары.

Онгдан солгъа багъып охугъанда бир табун сёзлени маъналары алышына: къамаша – ашмакъ, налат – талан, гъисап – пасигъ, алаша – ашала ва башгъалары.

Кёбюсю сёзлени бувунлары алышдырып охуса, бир зат да англашылмай къала: бавну – нубав, яшлыкъ – лыкъяш, тавлар – лартав, оюв – юво, сыйыр – йырсы, кетен – тенке ва ш.б.

Амма бир-бир сёзлер, бувунларыны ерлерин алышдырып охуса да, янгы маъна англагъа бола: мендей – деймен, месеп – сепме, маякъ – якъма, тютюн – тютю, ашлав – лаваш, талмакъ – макътал, мендей – деймен, буса – сабу, акъыр – къыра, тую – сютю ва шолай башгъалары.

(Ибрагъим КЕРИМОВНУ «Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы» деген китабындан).

Ибадулла Гъажиев,

Хасавюрт, тилни ахтыривчусу.

Чет сёзлени баянлыкълары

Киш ва киш къара. Киш-ни баш маънасы – бек багъа терили къыр жан (соболь). Киш тон – соболия шуба. Киш ягъа – соболия воротник. Киш къара демек буса – бек къара, къап-къара, кёмюрдей къара демек бола.

Шолай да: хас, хаслыкъ ва хас тон.

Хас, хаслыкъ – 1) энчили, энчилик (собственный). 2) хас, хаслы, хаслыкъ – хас хасият, оъз, оъзтөречелик (типичность). 3) хас бёлук – спецотдел. 4) хас къурум – айрыча къурум (специальный, особый орган).

Хас – къыр жан – ёнот. Хас тон – ёнотоя шуба.

Сабий деген сёз – жагъил деген сёзю толу маънадашы. Сабий, жагъил демек – яш авлет (подросток) демек бола. Шо сёзлер экинчи маънада да къоллана: жагъил, сабий – гъакъылбалыкъгъа гелмеген демек (недоросль). Ол гъали де яш: хыйлы затланы англамай – жагъил, сабий.

Бютюн деген сёз де кёп маъналы сёз (полисемиялы). Бютюн этилген иш – мекенли, тындырыкълы кютюлген иш. «Этген ишингни бютюн эт» деген айтыв шону тасдыкъ эте. Бютюн дюнъя, бютюн халкъ – весь мир, все народы. Бютюн – сав деген маънада да къоллана: «Эки ярты – бир бютюн»,

айтыв. Эки ярты – бир сав демек (один целый).

Шу сёз бютюнлей терс маънада къолланагъан гезиклер де ёлугъа:

«Папирос тютюн – кёкюрек бютюн», яни кёкюрек бузулар, чирир демек

Явун ва янгур деген сёзлер – бирдей маънадаш сёзлер. Кёбюсю гезиклерде шолай дюр де дюр. Амма шу айтывдадай: «Эртенги явун (янгур) узакъ явмас» деп къоллана, амма эртенги янгур узакъ «янгурмас» деген къайда да буса къолланмай.

Ёммакъ ва юммакъ деген сёзлени де чалдырыш къолланагъан гезиклер ёлугъа. Ёммакъ – барыбыз да билеген кюйде (сказка) демек. Ёммакъ сёйлейсен – сказки, небылицы рассказываешь, белиберду несёшь, говоришь.

Юммакъ – йип токмакъ (клубок, моток ниток). «Йип бойласанг, юммакъгъа ёлугъарсан» деген айтыв да бар. Грек юлдурмадагъы (мифдеги, легендадагъы) «Ариаднова нить» дегенни эсге алып, тенгешдирип къарагъыз.

Асил ва асыл деген сёзлер де терс, бирини орнунда бири кёп къолланагъан гезиклер ёлугъа. Мисал учун: асил таш ва асил яш. Таш асил (йымышакъ) болма бирт де кюй ёкъ. Яш буса, айрокъда, къызъяш буса, асил, назик къылыкълы болагъаны белгили. Ташланы сыйлысы, багъалысы, къыйматлысы да бола ва шолагъа асыл ташлар деп айтывла – драгоценные камни деп. Адам асил де, асыл да бола. Асил-ни англатдыкъ. Асыл адам демек – благородный человек демек бола. Асыл тухум – благородный род.

Охувчулар, сиз де шулай чет сёзлени эсерип бере турсагъыз, жаваплар тапма къарар эдик.

Редакциядан: Ибадулла Гъажиев – оъзбашына чалышагъан тил ахтаривчусу. Ону оърдеги макъаласындагъы бир-бир токъташдыривлары булан рази тюгюл бусакъ да, алышдырмай бермекни тюз гёрдюк: ону пикрису шолайдыр. Мисал учун, «сабий» ва «жагъил» деген сёзлер, бизин гъисабыбызда, маънадашлар (синонимлер) тюгюл: сабий – гиччи яш, жагъил – уллу, этишген яш. Шолай да «асил» ва «асыл» деген сёзлени баянлыкълары да «Бизин тилни» толу кюйде рази къалдырмады. Сиз нечик ойлашасыз?

Айтар эдим бирисин... яда Бир-бир къумукъ сёзлени маъналары

Бир тайпа сёзлер, къоллана туруп, баш маънасын тас этип къоягъан гезиклер бола. Сонг шолай сёзлер маънасы ювукъ оъзге сёзлеге маънадаш (синоним) йимик къолланып къала. Авуз тилде чи шолай нукъсанлыкълар ёлгъа йибериленгенге уйренгенбиз, тек норма болгъан адабият-языв тилде де айры-айры сёзлени маъналары тюз къолланмай къалагъаны яман. Мисаллар гелтирип сёйлесек яхшы.

Тёбенкъазанышлы Забир Девлетов телефондан таба газетибизде бир-бир авторланы макъалаларында айры-айры сёзлер тюз маънада къолланмай къалагъанын эсгерди. Мисалгъа деп, ол жут сёзлени учыюсюн гелтирди.

1. Ат такъмакъ – ат къоймакъ. Кёбюсю гезиклерде шу эки де сёз тагъым синонимлер, демек бир маъналы сёз тагъымлар йимик къоллана. Оланы буса башгъа-башгъа маъналары бар. Мисал учун, янгы тувгъан яшгъа ат кёюла: Магъаммат болсун. Йыллар гетип, Магъаммат уста бола яда, буту сынып, сакъатлана. Шо Магъамматгъа юртлулары Уста Магъаммат яда Акъсакъ Магъаммат десе, «Уста» ва «Акъсакъ» деген тагъылгъан атлар болажакъ: алдагъы атына тагъылып (илинип, байланып, тиркелип) гелеген ат. Демек, «Пеленчеге яш тувгъан, огъар пелен ат такъдыкъ», – десе, тюз болмажакъ, «ат къойдукъ», – десе дурус. Англама тынч болсун учун: кёюлагъан ат – орусча имя, тагъылагъан ат – прозвище.

2. Кёп – хыйлы. Эки де сёз кёп деген маънаны бере буса да, кёп демек хыйлыдан артыкъ. Хыйлы-ны дазусу болма бола, дазудан оътсе, о «кёп» бола. Кёп-ню шолай дазусу ёкъ. Мисал учун: «хыйлы халкъ» десе, шо аз тюзюл экенни англайбыз, тек «кёп халкъ» десе, о артыкъ. Шону учун: «Чингисханны асгеринде хыйлы адам болгъан», – дегенден

эсе: «... кёп адам болгъан», – десе, кыйышывлу болар. «Кёп» деген сёз «хыйлы» деген сёзю орнунда къолланса ярай, тек «кёп-ню» орнунда «хыйлы» къоллана буса – бираз кыйышывсуз.

3. Къат – къабат.

Къат (къатлав) – бир нече бир йимик затланы гъакъында айтылагъанда къоллана. Мисал учун: кёп къатлы уй. «Къабат» деген сёзю буса маънасы бираз башгъа, о «керен» деген сёзю маънадашы: бир нече къабат – бир нече керен. Шо себепден «кёп къабатлы уй» дегенче, «кёп къатлы уй» демек маъналы болар. «Къабат» деген сёз булан да бир мисал: «Ол магъа этген къулдукъну мен огъар эки къабат этип къайтаражакъман».

Забир Девлетов йимик тергевлю охувчуланы биз сыйлап юрюме герекбиз. Халкъны арасында жанлы тилни журналистлерден де мекенли билегенлер аз тюзюл. Гъалиден 3 йыл алда иш ёлдашым мисгин Магъамматамин Адилхановну эсделигине язгъан макъаламны шулай сёзлер булан битдирген эдим: «Тувгъан гюнюнде кърдашларынг сени савлугъундан аякълар гётердик». Газет чыгып, экинчи гюн боташюртлу муаллим Камил Моллаев телефондан таба: «Оьлген адамны савлугъундан тюзюл, эсделигинден иче», – деп айып этди. Озокъда, шо мени хатам эди, тек редакцияны жаваплы къулдукчулары да шону эслемеген. Демек, халкъны сёзюне даим де къулакъ салып турсакъ, ишибиз алгъа юрюжек.

Лакъыр хаталаны гъакъында болгъан сонг, ойлашып, дагъы да биз тюз къолламайгъан бир нече сёзю эсгермекни тийишли гёрдюк.

Нечев ва нечеси. Къумукъ тилде адамланы гъакъында айтылагъанда санавланы ахыры –ав, –ев булан бите. Предметлени гъакъында айтылагъанда буса, –иси, –юсю, –

ысы, –и, –у кѳошумчалар кѳоллана. Мисал: яшланы бешевю, тек шанжалланы бешиси. Биревлер шо эки де кѳайданы бузуп, яшланы бешиси яда шанжалланы бешевю деп кѳоягъан гезиклени эслегенбиз.

Санавланы гъакъында дагъы да мисал. Санавлукъдан яда кѳплюкню англатагъан сѳзлерден (хыйлы, кѳп, бир нече ва оьзгелери) сонг гелеген атлыкъ гъаман да текликде болма герек. Шо правилону (кѳайданы) бузагъанлар да кѳп. Мисал учун: «Мен кѳурдашымны гѳрмегенли бир нече йыллар бола» яда «Машинни дѳрт дѳгерчиклери бар», – деме ярамай. Башлапгъы сѳз бирден кѳп деген англавну берегенге гѳре, ондан сонг гелеген сѳздеги –лар артыкъ. Болма герек кюю: «Мен кѳурдашымны гѳрмегенли бир нече йыл бола» яда «Машинни дѳрт дѳгерчиги бар».

Ян – якъ. Экисини де бир нече маъналары бар, тек олар маънадашлар тюгюл. Аслу маъналарын гелтирейик. Ян – предметни бир яны болма бола (оьзенни сол яны). Якъ буса – кѳбюсю география англав, бир ер (сувукъ якъ). Якъны да, янны да булгъап кѳоягъанлар кѳп. Тюзюн айтса, мени оьзюмню де шоланы маъналарында янгылагъан гезиклерим болгъан.

«Ленин ёлу» (гъалиги «Ёлдаш») газетни редактору Салигъ Валиюллаев булан мен 1989-1990-нчы йылларда 10 ай бирге ишледим. Ол магъа эки сѳзню тюз маъналарын англатгъаны эсимден таймай. Ойламакъ – ойлашмакъ. Кѳплер шо сѳзлени бир маънасы бар деп ойлаша. Бир вакъти мен де шолай деп тура эдим. Ойлашмакъ – бир затны гъакъында ой кѳурмакъ (орус тилдеги – думать). Ойламакъ – биревню гъайында болмакъ (орусча – проявить заботу). Мисал учун, «Мен сени гъакъында ойлашаман», – демек тюз, «ойлайман» деген бусакъ, янгылыш болар эди. «Террорчулар бир гюнагъсыз оьлеген адамланы ойламай», – деп тюз язылгъан, амма «ойлашмай» деген бусакъ, янгылышгъан болар эдик. Шо эки сѳзню тюз кѳолламакъ учун бирдагъы кѳмекчи: «ойлашмакъ-ны» алдында «гъакъында» деген союз геле, демек шо союздан сонг «ойлашмакъ-ны» язып кѳоймагъыз.

Салигъ Валиюллаевни бирдагъы дарсы

учун – саялы деген сѳзлени гъакъында болду.

Учун – яхшы ишни гъакъында айтылагъанда кѳоллана (орус тилдеги за деген союзгъа ювукъ маънада). Масала: «Сени учун жанымны да аямайман».

Саялы – «болмаса яхшы эди» деген маънаны береген контекстде кѳоллана (орус тилдеги из-за деген союзгъа ювукъ). Масала: «Сен саялы шу кѳыйынлыкъгъа тарыдым».

Кѳплер, гъатта белгили язывчулар да шо эки сѳзню синонимлер йимик гъисаплап кѳоллайлар. Магъаммат Атабаевни белгили йырын алайыкъ:

*Аявлу кѳызардашлар,
Амалларын аягъан,
Амаллары саялы
Жанын берип кѳоягъан.*

Шаирлеге, айрокъда, Атабаев йимик уллу шаирге кѳп зат гечиле.

Оланы янгылышлары сонг-сонг нормагъа айланып кѳалагъан гезиклер де кѳп болгъан. Тек... «Платон мени кѳурдашым...»

Шу темагъа дагъы да бир-эки мисаллар.

Биревлер гѳзню гѳзьяшы деп язагъан гезиклер кѳаршы бола. Масала: гѳзюмден гѳзьяш агъа, дей. Гѳзден гѳзьяш акъмай, дагъы не яш акъсын?! Шунда яш-ны алдындагъы гѳз артыкъ экени гѳрюнюп тура.

*Айтар эдим бирисин,
Кѳарлы тавлар ирисин!
Гѳзюмден акъгъан яшгъа
Кѳольявлугъунгъа чирисин! –*

деген халкъ йырындагъы сѳзлерден дарс алайыкъ.

Тюз кѳолланмайгъан сѳзлени мисалгъа гелтирме ярайгъанлары дагъы да кѳп бар.

Ахырда оьзюмню ата юртумну язылышында йиберилеген уллу янгылышны эсгерме сюемен. Адилянгыюрт неге «Адил Янгыюрт» деп эки сѳз болуп языла? Солтанянгыюрт (Шавхалянгыюрт, Темиравул, Тотурбийкъала ва башгъалары) – бир сѳз, демек, Солтанны (Шавхалны, Темирни, Тотурбийни) аты кѳоюлгъан юрт (авул, къала). Бий Уцмиев Адилни аты кѳоюлгъан янгы юртну аты неге айрыча языла? Бир алимге шону сорагъанда, ол: «Юртгъа адамны аты тагъылгъан буса, бирче языла (Солтанянгыюрт), амма юртну атына ону белгиси кѳошулгъан буса, олар айрыла (Тѳбен Къазаныш)», – деп

жавап берди ва мени юртумну язылывунда янгылыш йиберилгенине рази болду.

Яда «Къумукъ тилни орфография сёзлюгюн» тизген алимлер Адилянгыюртну атындагы биринчи сёз белгилевуч тюгюл, адамы аты экенни билмей болганмы экен? Тамаша!

Бугюнго къумукъ тилни алимлери печатдагы шолай кемчиликлеге байлавлу баянлыкълар бере турса, бары да язаганлар учун уллу кёмек болар эди. Бизге де оланы ишине сугълумайлы, оьз ишибизни юрютме рагъат болар эди.

Алимлер пыса буса, къалганлагъа сама къумукъ языв тилибизде бар кемчиликлени гъакъында дискуссия башлама заман гелгени хыйлы бола. Неге уллу ата, уллу ана, яш оьрюм, Таргъу тав, Къумукъ тюз ва оьзге шо тайпа сёзлер бирден-эки къошулуп язылган болуп къалды? Школаларда яшлар

охуйган грамматика терминлер къумукъчагъа айландырылып, тилни уьйренинде яшлагъа тюгюл, муаллимлеге де уллу четимлик тувдурду. Неге? Шолай этип, утгъаныбыз бармы? Муаллим деген сёз тилге гийирилген, ону охувчусу муталим ва олар экево де гъаллашаган ерни аты мактап болмайлы, школа кююнде къалган. Нечик англатма бола?

Янгы къумукъча-орусча, орусча-къумукъча ва орфография сёзлюклерин тизип башлама заман да болган. Неге тюгюл, ардагы сёзлюклерибиз макътардай даражада тюгюл, дагылары ёкъгъа гёре юрютюп турабыз.

Тилибизни гъалына байлавлу соравлар дагы да кёп бар. Къумукъ тилни алимлери ва тилин сюеген, билеген касбучулар ва охувчулар шо гъакъдагы оьзлени пикруларын айтар бугъай.

Гиччи яшланы сёзлери

Уллулар гиччи яшлар булан сёйлейгенде къоллайган, тек кёплери сёзлюклеге де гирмейген оьзтерече сёзлер аз тюгюл. Уллу Бойнакъ (Уллубийавул) юртлу Салават Салаватов шоланы хыйлыларын Фейсбукда ерлешдирген эди. Сонг о сёзлеге кёплер къошум да этдилер. Редакцияны тилевюне гёре, Салават шоланы бизин журналгъа бермеге рази болду. Бир-бир ерлерде оланы айтылышы ва маънасы бираз башгъа болма да бола.

Аай – нас, тийме, къоллама ярамайган зат, гъажаты

Агув – аякъ

Ачча – къучакълар

Ах (упай) – оьбюв

Баай (чохай) – кьой, мал

Бабав (Боъай, моъай) – чудище (яшланы къоркъутмакъ учун къоллана)

Бабай (папай) – экмек, аш

Бап (боп) болмакъ – йыгълуммакъ

Бибей – гиччи яш, нарыста

Биш – биширеген даражада бек исси

Бишив (бишев) – мишик

Дадай (дай) – арив, яхшы

Даси этмек – кьолун силлеп савболлашмакъ

Датий этмек – юрюмек

Дай этмек – сыйпамакъ

Даъ (гак) этмек – урмакъ, токъаламакъ

Дюдют – машин

Гакай – кампет яда оьзге тюрлю татлилик

Гъав-гъав (этмек) – ит (гъапламакъ),

Гъам этмек – ашны хапмакъ, ашмамакъ

Гъам-гъам (маммам) – аш

Гьосса этмек – бийимек

Жачий (датий) – аякъгийим

Жижей – эт гесек

Жичюв – гиччи жан, къуш бала

Жиджюв – яра, кьычыв

Колав – кьол

Моъ – сыйыр

Нанав – бурун

Чалу-чулу – киринив

Увей – авуртган ери, яра

Уф – сув

Умма (уппа) – кьыргъа чыгълуп айланмакъ, къонакълай бармакъ

Ухай – юху

Уъшюк – сувукъ

Сыралы санавлар

Язывчу ва журналист Солтанбек Солтанбековну «Сыралы санавлар, сѳзлер ва оюнлар» деген китабындан алынган материалланы муаллимлер дарсларда кѳолласа пайдалы болар деп эсибизге геле.

Бир бирдир! – деп, сан этмей кѳоймагъыз! Яшавда бары да зат бирден башлана.

«Бир буса да пир болсун!» – деп де айталар.

Яхшы яшлар бир минутун да бош йибермес! – деп де билмей айтылмагъан.

Бирлеге байлавлу дагъы да шулай бир нече айтывлагъа да тергев берейик:

Биревню яманы мингевге тиер.

Бирев-биревге дарман да дюр, агъу да.

Йырчыгъа тарыкъ бир саз да, бир сѳз де.

Баъли байлыкъ – бир айлыкъ.

Биревню ким экенин билме сюйсенг, ону уьюрлери кимлер экенин башлап бил.

Бир хапган булан бѳрю де тоймас, дагъы хапмагъа кѳойчу да кѳоймас.

Бир кѳояр, эки кѳояр, гъаман кѳоюв боламы?

Бирлеге байрам, бирлеге гъайран.

Авлия бир ишни эки этер, шону да ярты этер.

Халкъ сынавларында дагъы да булай айтыла:

Гюзде бир сагъатны ичинде къар да, янгур да явма болар.

Майсанда бир явса – байсан, эки явса – гъогъойсан, уьч явса – урусбайсан.

Дюнъя аламны, адамланы; гъайван-малны, жан-жаныварны, бары да затны яратган бир Аллагъдыр.

Аллагъ дюнъягъа элчи пайхаммар этип йиберген Магъаммат пайхаммар, Аллагъи салам да, бирдир.

Кѳкден Магъаммат пайхаммаргъа, Аллайгъи саламгъа, тюшген Къуран да бирдир. Бусурманлар гъаж кълма бараган Ал

лагъны сыйлы уью Кааба да бирдир. «Бирден экини тайдырса, нече кълалар?» – деп сорагъанда: «Ноль!» – деген бир яш. О тюз айтганмы?

Бирден эки де кълалай.

– Тюгюлмю дагъы шолай? (Муалим англатыв берип сѳйлей).

Дюр буса, гелигиз «экилер» булан да таныш болайыкъ.

Экилени сырларын да башларыбызгъа кълуйыкъ!

Экилер

Авуз – бир, кълулакъ – эки, кълчырып сѳйлеме.

Яда: «Эки тынгла, бир эшит», – деп уьйретер уллулар гиччилени.

«Эки авузлу (юзлю) адам башын тас этер», – деп де айталар.

Адамланы аслу санлары экишер бола. Масала, эки кълулагъы, эки кълулу, эки буту, эки гѳзю, эки оьпкеси, эки бѳйреги ва шолай башгълаларына кълшулуп эки юзлюсю де бола.

Кълшланы барысы да эки къланатлы, эки аякълы бола.

«Эки яртыдан бир сав да кълалай», – дейлер.

Экевге аш этген оьзю де тояр.

Эки аязбаш бир таракъны уьстюнден ябушган.

Бир башдан кълалайдыр эки баш.

Биревге экев асгер чакъы болуп гѳрюнер.

Эки яман дост болса, арадан уьч гюн оьтмей урушар.

Абусупиян Акаев язган «Юз суаллы Маликаны хабарында» да сиз булай лакълырыны охума боласыз:

Къыз: – Эки затгъа етишдиреген эки зат недир?

Алим: – Сабурлукъ – муратгъа етишдирер, экинчилай, баргъа рази болуп турмакъ да – байлыкъгъа етишдирер.

Экевге экев – болар дёртев. Биз буса «дёрт-лерден» алда гёчейик «уьчлеге»!

Уьчлер

Къумукъ ёммакъларда кёбюсю гъалда уьч кьурдашны яда уьч ини-агъаны кеп-петлери суратлана.

«Юз суаллы Маликаны хабарында» къыз алимге:

– Адам нече зат булан таныла? – деп сорай.

Алим де: – Уьч ерде танылар, – деген, – сапаргъа чыкъгъанда – бир, сатыв-алывну арасында – эки, хоншулукъда – уьч, – деп жаваплангъан.

Къыз дагъы да:

– Уьч зат уьч затсыз гьеч бола. Шоляр нелердир? – деп сорагъан.

Алим де: – Арив гишини гъакъылы болмаса – гьечдир. Алим гишини амалы болмаса – гьечдир. Бай гишини намартлыгъы болмаса – гьечдир, – деп жавап берген.

Дагъыстанны пачалыкъ байрагъы уьч тюзлюдю: яшыл, гёк, къызыл.

Айталар:

Бир авлия уьч гъакъыллы ашайгъан чакъы ашны ашар.

Бир талайсызгъа тюшген бир намусну кютгюнче дагъы да авур аваралар болагъанына гёре: «Уьстевюне уьч къалач» – дейлер.

Уьчден сонг болар дёрт. Дёртлени де сырларын да билмей туруп, неге ял алабыз, билегенлерден де неге артда къалабыз?!

Дёртлер

Сиз билемисиз, Ер юзюню дёрт яны бар: Гюнчыгъыш, Темиркъазыкъ, Къыбла ва Гюнбатыш.

Йылны табияты дёртге бёлуне: гюз, къыш, яз, яй.

Бир гече бир гюнню (сутканы) дёрт вакъ-тиси бола: эртен, гюндюз, ахшам, гече.

Адамны объмюрю де дёртге бёлуне: яш чагъы, жагъил вакътиси, орта чагъы, къартлыгъы.

Агълю де кёбюсю гъалда дёрт адамдан бириге: анасы, атасы, уланы, къызы.

Адам дёрт зат булан ругълю (гючлю): иманы, умуту, суювю, сынав-гъакъылы булан.

Къысгъача айтгъанда, табиятны ва жамият яшавну дёрт яны бар. Тек шону себеплери (сырлары) гъалиге ачыкъ тюзюл.

Биначар – дёртгюл, столлар – дёртгюл, караватлар, диванлар, дагъы да шолай хыйлы затлар – дёртгюл – дёрт мююш болагъаны да ажайып тюзюлмю?!

Бир яш бир уруп, бир агъачны дёрт яр-гъан, – дейлер.

Яхшы яшлар яман затны дёрт ярылса да этмес.

Агъасы инисине:

– Шу алмаланы дёртден бир пайы сагъа, къалгъаны магъа, – деген.

Оланы къайсына къолайы тюшген?

Эртен сют алма йиберген бир яш балонсуз къайтып гелген.

– Къайда алгъан сютюн? – деп сорагъанда:

– Сындырдым, – деп жаваплангъан.

– Нечик сындырдынг? Сындырма деп йибергенми эдим сени?

– Сюрюнюп йыгъылгъанда къолумдан тюшюп гетди.

– Сюрюнемс эдинг, воллагъ, эки гёзюнгю дёрт этип, къарап юрюген бусанг! – деген огъар да, арты булан:

– Дагъы гезик дёрт гёз булан гёр, дёрт къолунг булан тут! – деп де айтгъан.

Къыз: – Бютюн дюньягъа нече гиши падишагъ болду?

Алим: – Дёрт гиши болду: экиси – бусурман, оланы да бириси – Сулейман, экинчиси – Зулкъарнай. Экиси бусурман болмагъан. Оланы да бириси – Намруд, бири – Шадат.

(«Юз элли суаллы Маликаны хабарындан»).

Къыз: – Нече къушну оьлтюрсе гюнагъ бола?

Алим: – Дёрт къушну оьлтюрсе, гюнагъ бола: гёк къаргъаны, къарлыгъачны, гюкюкню, ябалакъны. (Шо хабардан).

Амай шайхны мюритлери дёртгёзлю итни гёрсе, намаз бузар, – дейлер.

Гёзелдириклер гийип чыкъгъан яшгъа: «Дёртгёз» – деп кюлеген авудашлары».

Гъар айда орта гъисапда дёрт жума бола.

Гъасили, дёртлеге байлавлу къалгъан хабарланы билме суйсенг, ахтарып бил, суйсенг – оьзюнг ойлашып чыгъар.

Мен буса, мен билеген «бешлеге» гёчемен.

Бешлер

Янтайгъан еримде яхшы ойлашып къарайман. Уллу тамаша! Гъар жуманы бешинчи гюню жумагюн бола. Жумагюн Магъаммат пайхаммар аллайгъи саламны гюню. Бурсурманларда гъар жумагюн уллу гюн санала.

Гъар жумагюн – жуманы бешинчи гюнюнде межитлерде жума намаз къылына.

Магъаммат пайхаммар аллайгъи салам айтгъан:

– Оразаны беш зат бузар: ялгъан, аччы сёз, тил юрютмек яда ялаяпмакъ, ялгъан затны гертилеп ант этмек.

Бизин уьлкеде пачалыкъ къурумлары жумада беш гюн ишлей, эки гюн ял ала.

Йылны яй айларында аслу гъалда эртенлер сагъат беш вакътиде танг белгиси билине.

Йылны гюз, къыш айларында ахшамлар сагъат беш вакътиде гюнеш артылып, маркача бола.

Къара дагъы, гъар адамны гъар къолунда ва аягъында бешер бармагъы да бола.

Бир керен бешевге бирев болуп къалгъан, – дей тирев.

Энни тергев беригиз!

Къыз: – Нече пайхаммар падишагъ бол-

ду? Алим: – Беш пайхаммар болду: Давут, Юсуп, Сулейман, Зулкъарнай, Магъаммат аллайгъи салам. Демек, падишагълар беш пайхаммар болгъан.

(«Юз суаллы Маликаны хабарындан»).

Дагъы да къарагъыз дагъы бу ишге!

Лап яхшы охуйгъан яшгъа «беш» къыймат салалар.

Заводларда, фабриклерде, пачалыкъ къурумларда, идараларда ишлейгенлер ахшамлар сагъат бешде, иш гюню битип, ишлеринден чыгъалар.

Къыз: – Нече зат атасы ёкъ туруп, дюньягъа гелди?

Алим: – Беш зат гелди. Адам (пайхаммар) – бир, Гъава – эки, Исмайыл учун къурбан болуп гелген къочкъар – уьч, Салигъ пайхаммарны ташдан чыкъгъан туюеси – дёрт, Мусаны ассасы – беш.

Бир керен агъайым тепсидеги чудуланы санап чыгъып:

– Бешиси магъа, къалгъан экиси сагъа, – деди.

Бир башы бузукъ оьзюню беш алмасын эки бувма гертмеге алышдыргъан. Беш де экиге беш де уьчню къошса нече болар? Билип бол!

Бизин шагъарыбызда къурулагъан уьйлене кёбюсю – беш къабатлы.

Гюнде беш намаз къылынар.

«Беш санавгъа байлавлу дагъы да не ймик мисаллар гелтирме боламан?» – деп ойгъа батгъан мюгълетде хоншум гирип гелип:

– Гелсана, шеш-беш ойнайыкъ! – деп, бёлдю де къойду.

Шолай яшыртгъын сырлары булангъы «бешлени» де къоюп, «алтылагъа» да гёз къаратайыкъ!

Алтылар

Сав юртну халкъы: «Адиллени алтаву алты адам этип болмайгъан ишни этген улан», – деп сёйлейлер. Амма ол шонча да

шолай не иш этгенни ачыкъ этип айтып болагъан бирев де ёкъ.

Сынавлу бирев:

– Алты улан кёп де тюгюл, бир улан аз да тюгюл! – деген. Ол шолай неге айтгъан экен?

Чабывда яхшы бир атлыны артындан алты атлы етишме болмагъан, дейлер.

Ана яны – алты пай, ата яны – ярты пай (айтыв).

Ахшамгъы ашыбызны ашап битип, алгъамдулиллагъ этгинче, анабыз ариги уйден бошгъап булан алмалар гелтирип, шоланы алтыдан беш пай этип, бизге уулешип берди.

– Алты алгъаным да ёкъ, беш бергеним де ёкъ! – деп къопайгъан бирев.

Ол шолай не маънада айтгъан экен?

Алты улан, алты къыз – он эки яш, бир ана.

Озюмню томакълыгъымдан алтынчы класдан еттинчи класгъа чыкъмай къалдым.

Алты улан болар – алтав, мени де къошса болар еттев.

«Еттилеге» де етдик, етиленни гъакъында да шулай эшитдик:

Еттилер

Бир керен биз яшлар еттев болуп гъавгъа гетдик. Гъавубуз да тюзелмей, къайтып гелегенде, еттибиз де, тарлавгъа гирип, еттишер къартыкъ гъабижай алып, ёлубузну узатдыкъ. Къарайбыз, къаравулчу ёлубузну къыркъып токътагъан:

– Яшлар, сиз алып къойнуларыгъызгъа тыкъгъан бу гъабижай жамиятныки. Соравсуз-солгъусуз юлкъуп алып гетме уялмаймысыз! – деп айып этип де къоймады. Къошуну алдына элтип тёкдюртдю. Биз де етти уйню есиридей болуп къайтдыкъ, – деп кюстюндю магъа билдирмей гъавгъа деп гетип, урусу саялы тутулгъан жан къурдашым.

Жагърафия (география) китапда язылгъангъа гёре, алдагъы СССР-ни топуракъ майданы Индияны майданындан эсе етти керен (кёп) уллу болгъан.

Бир акъ сакъаллы атай:

– Эрши иш этип биябур болгъунча, етти къат ерни тюрбуне батгъан да къолай! – деп къайнашгъан авлетини авлетине.

Етти атасына ерли атларын билмейген авлетлер ерге гирсин! (айтыв).

Яшлар, гъали етти аталарыгъызгъа ерли, олар кимлер болгъанны къайсыгъыз билесиз?

«Юз элли суаллы Маликаны хабарындан»:

Къыз: – Етти зат етти затдан тоймай. Олар нелердир? – деп сорагъанда:

– Гёзлер – къарамакъдан, къатынгиши – эргишиден, топуракъ – янгурдан, от – агъачдан, алим – илмудан, бай гиши – малдан, адам – яшамакъдан тоймай, – деп жавап берген алим.

Гъали «Эмчилени ёкъ этдик, аврувланы кёп этдик» деген баш булан язылып печатда чыкъгъан макъалагъа гёз къаратайыкъ. Мунда шулай язылгъан:

– Етти баш самурсакъны балгъа къошуп, ачкъарынгъа ашаса, хуртлар (сувалчанлар) ичинден къапчыгъы (дорбасы) булан чыгъар. Яда улан япыракъдан чуду этип; етти керен ашаса, къурсакъ авруву токътар.

Алим Абусупиян Акаевни «Амалсызны гемесинде» деген таржума китабында: «Ахыратда етти жагъаннем, сегиз женнет бары гъакъдыр», – деп язылгъан.

«Юз элли суаллы Маликаны хабарындан»:

Къыз: – Женнетлер нечедир? – деп сорагъанда: – Сегиздир! – деп жавап берген алим. – Атларын айт! – дегенде: – Даруслам, Дарулкъарар, Дадулжалал, Жаннат, Унагъым, Жаннатулгъырда, Жантулмаъ, Жаннатулгъадин, Жаннатулгъая, – деп жаваплангъан алим.

– Жагъаннемлер нечедир?

– Еттидир, – деген ва: «Гъавуя, Гъуцама, Сакъар, Сагъир, Лазай, Жагъым, Жагъаннем,

– деп атларын да айтып берген.

Гѳресиз, дюньяда яхшылыкълар кѳп йимик, ахыратда да жагъаннемлерден эсе женнетлер кѳп.

Яшлар тувуп, етти гюнден бешикге салына.

Яшлар етти йылдан школагъа юрюме башлай.

«Етти ини-агъа, объюрлери башгъа-башгъа». Бу чечеген ёммакъны ким чечме бола? Билдигизми? Билмедигиз буса, айтып берейим:

Биринчиси – «Етти агъа-ини». Гъар жуманы гюнлери – етти гюн.

«Атлары башгъа-башгъа» демек, жуманы гюнлерини атлары: итнигюн, талатгюн, арбагюн, хамисгюн, жумагюн, сонгугюн, къаттыгюн.

Энемжая (солтанжая) – етти тюрю тюдден бола.

Дагъы да шулай затгъа тергев берейик. Дин китапларда язылгангъа гѳре, Аллагъутаала Муса пайхаммаргъа: «Ибадат учун сыйлы етти пайхаммаргъа байрам гъисапда гъарисине йылны гъар жумасыны бир гюнюн токъташдыраман», – деген.

1. Къаттыгюн – Иса пайхаммар гюню.
2. Итнигюн – Ибрагъим пайхаммар гюню.
3. Талатгюн – Закаръя пайхаммар гюню.
4. Арбагюн – Ягъия пайхаммар гюню.
5. Хамисгюн – Адам пайхаммар гюню.
6. Жумагюн – Магъаммат пайхаммар гюню.
7. Сонгугюн – Муса пайхаммар гюню.

Энни «сегизлеге» де гѳчейик:

Сегизлер

Дѳрт эгиз – бир сегиз.

Дагъыстанда йылны сегиз айы яз, яй болар (исси болар). Шо да тамаша тюгюлмю?!

Бир кекелде сегиз таракълы хоразмав (масхара).

Дост – эгиз эгиз, душман – сегиз-сегиз (айтыв).

Берме бакъса – эгиз-эгиз, алма бакъса – сегиз-сегиз (айтыв).

– Сегиз болуп гелсегиз де къоркъмайман, – деп базынган бир хохабаз.

– Къайдан гелгенсиз? – деп сорагъанда:

– Сегиз ай къыш болагъан, дѳрт айы – яз болагъан ерден гелгенбиз, – деген бир къакъашуралы.

* Гюздюр – сегиз тюрю алышынывдур: чача, элей, айландыра, булгъандыра, юлкъа, тазалай, оьрден тѳге, ерден сибире.

– Сегизинчи айдан сонг къайсы ай геле?

– Тогъузунчу ай геле.

– Тогъуз айдан не бола?

Тогъузлар

Бек билди бир яш:

– Билемисиз, тогъуз къат опуракъ гийгинче, бир токълу тери тон гийген къолай, – деген.

Пис-пис тогъузавуч, гѳзюнг гѳрсюн, къарнынг тоймасын (къаргъыш айтыв).

«Токълу тоймас тогъуз гюн». Шо гюнлер не гюнлердир? Неге шолай айтыла?

Дарсларын яхшы охуйган яшлар шо суалгъа шулай жавап берер: гюзню ахырында, къышны башында гюндюзлери лап да къысгъа, гечелери лап да узакъ болагъан тогъуз гюн. Шолай бола декабрь айны 16-сындан 25-не ерли (календаргъа къара!).

Бир керен атайым мен гиччипавгъа:

– Онгъа ерли санап боламысан? – деп сорады.

Мен де бир гъаллы тогъузгъа ерли ярмалатып санап тымыйдым.

Ол да магъа:

Билмей экенсен, балам,

Тогъуздан сонг боларны он.

Санап билмес яш бусанг,

Мени алдымдан: «Пошѳл вон!» – деди.

Мен де салып-алып къачма къарагъанмандыр дагъы, къагъып тутуп, къолуна да алып, тобукъларында да олтуртуп, бир ягъадан тюз санама да, къошса-тайдырса, артыдырса-уьлешселени де уьйретди ва гъар санавну сырлары гъакъында да хабарлады. Шондан сонг, школагъа юрюйгенде муаллимибиз айтгъанларына да уьллу болгъанда оьзюмню ягъымдан да къошуп, сизге пайдалы, хайырлы болсун деп, билгенлеримни, англагъанларымны мен де яздым. Тез къолунга сен де ал къалам! Вассалам, ваккалам!

НЕ ТАТЛИДИР АНА ТИЛ

Малик шагъарда тувгъан,
Ёкъ бу затда гъеч хата.
Тек бир затгъа талчыгъа
Юртдагъы уллу ата:

Къумукъ ожакъда тувуп,
Къумукъ тил билмей бала!
Билеми, уйде лакъыр
Янгыз рус тилде бола.

Ашама суйсе, Малик:
– Я уже голодный, – дей,
– Почему это шорпа
Вот такой холодный?! – дей.

Гюнлени бир гюнюнде,
Яйны гюнюнде яллав
Булагъа гирип геле
Уллу атасы Салав.

– Салам, яшым! Гелгенмен
Мурадыма етмеге:
Бу яй, сени де алып,
Гюрентавгъа гетмеге!

– Здравствуй, Деда!
Что такой Гюрентав?
Как бабушка, бабуля,
Садитесь, уллу Атав!

Малик орусча сёйлей,
Къумукъча – уллу ата.
Гъай нечик де, тамаза
Яшгъа булай англата:

– Мой мальчик, твой отец
Тюз этмеген башында:
Надо же ана тилни
Уйретмеге яшында!

Гюрентав, бил чи, балам,
Трава растёт тав ара.

Къой-къозу онда оьсе,
Приезжай, гелип къара.

Увидишь танг къатывун,
Вечером гюн батывун.
Ата юртда англарсан
Ана тилни татывун.

... Юртда тюз уьч ай туруп,
Малик шагъаргъа къайта.
Онда гёрген затларын
Ана тилинде айта:

– Агъавум булан бирге
Къойлар да бакъдым тавда.
Акъоьзенде киридим,
Алма да жыйдым бавда.

Гёбюк басгъан сют ичдим
Челегинден Абамны.
Кёрюк экмек ашадым
Бишлакъ булан, яманмы?!

Агъач ярдым, от ордум,
Тепсиде харбуз гесдим.
Ана тилим уйренип,
Бу яз бир къарыш оьсдюм!

Оьзге тиллер де яхшы.
Оьз тилим чи, вап-бабай!
Ана тилим уйретген
Сав болсун Агъав, Агъай.

Бу йыл шагъар мактапда
Бола ана тил дарслар.
Онда да юрюжекмен,
СИЗ де юрюгюз, яшлар.

Папа, мама, мен шулай
Этежекмен, билигиз:
Сизге де уйретермен
Бизин ана тилибиз!

Къумукъ алипба

А

Гъейлер, «А»-гъа къарагъыз!
Аякълары якъ-якъда.
Аякъларын къошагъан
Ортасында таякъ да.

Б

«Б» буса тургъан оьктем,
Биревню де сан этмей.
Къурсакъ да бар, баш да бар,
Янгыз аякълар етмей.

В

Вая, «В» геле тура!
Вёре, ари тайыгъыз.
Ону эки гёзю бар,
Къарамагъа къоюгъуз.

Г

«Г» гъарп «т»-ны яртысы,
Гёзю де ёкъ, сёзю де.
Янгыз да бир таявгъа
Таянгъан ол оьзю де.

Гъ

«Гъ» гъарп сёзю башында
Гелмеге болмай бир де.
КъарГъада, къарчыГъада
Ол белгили гёрюне.

Гь

«Гь» – къурдашы «гъ» гъарпны,
Бою, сою да ошай.
«Гь» тамакъны къытыкълай,
«Гь» – гъава булан яшай.

Д

«Д» – дандирек уютгъан,
Эретургъан ерлешип.
Эки таяв бек тутгъан
Ортасындан бирлешип.

Е

«Е» елкенли гемедей,
Яйгъан уьч де къанатын.
Ел болмаса юрюмей,
Елкенлеп тутгъан атын.

Ё

«Ё» – ёлдаш «Е» хоншугъа,
Тек бюртюклер башында.
Гъар заман ёл да къоя
Бюртюксюз ёлдашына.

Ж

Эки ярты солгъуну
Бир къурух тутгъан жыйып.
Балалы тавукъ йимик
Къанатларын да яйып.

З

«З» – эки ярты солгъу,
Зынгырлай тербетсегиз.
Зурнайын зувуллата,
Эрнигизге элтсегиз.

И

Эки саптакъ, бир бутакъ,
Къыйшыкъ кюйде ерлешген.
Иржайып, икрам этип,
Кёп тутукъгъа бирлешген.

Й

«Й» – йылан йимик къайтып,
«И»-ге ошاپ оралгъан.
Башында тажы да бар
Инжи булан торлангъан.

К

«К» – кирит урулгъандай,
«Ка» – оьзюню де аты.

Къ

«Къ», – деп къарлыгъып къала,
Болмагъа суйсе къатты.

Л

«Л» – таякъ, маймакъ аякъ,
Бизге кёп бола тарыкъ.
Лавуллап от да ягъа,
Лампадай бере ярыкъ.

М

«М» – «л»-ланы экисин
Бирге этип салгъандай.
«Мама» деген татли сёз
Мундан уьлгю алгъандай.

Н

«Н» – тик тургъан таякълар,
Бек тутулгъан белинден.
«Н»-ны хадири билген,
Айырылмас элиНдеН.

Нг

ЗаНГ дей, биревлер зеНГ дей,
Тавуш эшитсе аНГлы.
Болма ярай сююне
Ал шавласына таНГны.

О

«О» – солгъу айланагъан,
«ОТ» да о-дан башлана.
От, орман, отав, оюн
Насибидир яшланы.

Об

Обрдек сувларда юзе,
Обзен тавдан ала баш.
«Обзден» болмас, «об» болмай,
Обзюнгню тут чу, а яш!

П

Эки таякъны башын
Япгъан бирдагъы таякъ.
Партангны артында тур,
Къыдырмай къырда саякъ.

Р

Къурсагъы уллу обзюнден
«Р» гъарпны къартыллавукъ.
Ону айтып билмейген
Яшланы иши бавукъ.

С

«С» ярты ай гесекдир,
Сигъру ятгъан обзюнде.
Сыйлы болмагъа сюйсенг,
Сююв тамсын сёзюнгден.

Т

«Т» – телбагъана тургъан,
Тартылгъан ток теллери.
Теллени тербетеген
Темиркъязыкъ еллери.

У

Къазны бурну йимикмен
Язывча язса мени.
Уллу уьстюнлюклеге
Элтемен эркин элни.

Уь

«Уь» «у» гъарпдан этилген,
Бек мекенли турушу.
Сёз ичде «ю» деп язса,
Йибермегиз сёгюшюп.

Ф

Бичимге салынгъан къоллар,
Уьфюрюп толгъан якълар.
«Фу-у» деп, сан да этмей бу,
Таза болмаса бар якълар.

Х

Эки «с» бир-бирине,
Хуйланып эретургъан.
Харбуз сама ашасын,
Арасында не къалгъан.

Ц

«И»-ге къуйрукъ къошулуп,
«Ц» болуп къалгъан дейлер.
«Цыц», – деп токътатып къоя,
Дарсда сёйлесе, гьейлер!

Ч

Шанжалны терс салгъандай,
«Ч» бир аякъдан тургъан.
Чай, чабакъ, чали, чита
Деген сёзлени къургъан.

Ш

«Ш» – уьч къязыкъ бегилген
Бир къязыкъны уьстюне.
Айтсанг, шувшув согъула,
Айтмай къойсанг, кюстюне.

Щ

«Щ» да – хоншугъа ёлдаш,
Къуйругъу бар обзюню.
Тек бир сама ёлукъмай
Къумукъланы сёзюнде.

Ъ

Маънасыз гъарп тюгюлмен,
Бар мени де къуллугъум.
Тамакъ тавуш гёрсетме
Къоллай мени къумугъум.

Ы

Болмасам да башында,
Сёз ичде кёп гелемен.
Йыракъ, ювукъ элlege
Йыр салам йиберемен.

Э

Дегерекни яртысы,
Орта боюнда тили.
«Э» башлайгъан сёзлени
Эбинден болмай гелип.

Ю

Бир таякъгъа тагъылгъан
«Ю» гъарпны солгъусу бар.
Сёзню башында мекен,
ичде «Уь» болуп къала.

Я

Бир къурсакъгъа-эки аякъ
Чайкъалышып бараман.
Охуп билеген яшлагъа
Менмен бир уллу балгъам.

«Я дегенинг – ялгъан», – деп,
Къалдырмагъыз хатирим.
Алфавитни артыман,
Яшгъа береген билим.

«Бизин тил» деген жамият къурум
«Абусупиян» деген къумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

на кумыкском языке

Редактор *Рашид ГАРУНОВ*

Технический редактор *Хабибула АЛХАНАДЖИЕВ*

Набор *Лайла ЗАКАРЪЯЕВА*

Верстка *Башир ЧИТАЕВ*

Художник-дизайнер *Магомед МОЛЛАКАЕВ*

Редакция булан байлавлукъ тутмакъ учунгъу
телефон номер: 8928-540-24-70
garun-rashid@mail.ru

Подписано в печать 20.04.2017.

Формат 30 x 42⁸. Бумага офсетная.

Гарнитура Minion Pro. Печать ризографная.

Усл. печ. 12. Тираж 999.

Издательство «**АБУСУПИЯН**»

